

A September végén múzsjája?...

Hát lehet-é, sőt egyáltalán szabad-é kételkedni, hogy ki volt az ihletője a *September végén*-nek, a világirodalomban is legklasszikusabb lírikus költő legszebb költeményének?

Természetesen senki más, mint Szendrey Julia, a költő ifjú hitvese, emberi boldogságának imádott koronája. Így értette és így fogta fel eddig e valóban gyönyörű költeményt az olvasó közönségnek minden egyes tagja. És így értelmezte és így magyarázta e költeményt, amennyiben értelmezni és magyarázni kellett, a Petőfivel foglalkozó tudományos irodalom valamennyi terméke. E tekintetben az olvasó közönség véleménye s a tudomány megállapítása kezdettől maig teljesen egy és tökéletesen egyhangú: Szendrey Julia ihlette a költőt e költemény írására. Ezt kétségre vonni, ettől eltérőt, ezzel ellenkezőt állítani senkinek eszébe se jutott.

Aminek az értelmezésére és magyarázására a *September végén*-nel kapcsolatban mégis többször sor került, az nem a költőt ihlető személynek névszerint való megnevezése volt. Ez nem kérdéses, ez: Szendrey Julia. Más valakire gondolni egyszerűen fizikai képtelenség. Hiszen senki más, csak ő, Julia szerepel a költeményben; egyedül ő, a feleség áll ott, a költő mellett s szinte halljuk a költeményt átélő és érzelmeit felmondó férj hívó szavát Juliához: „Ülj hitvesem, ülj az ölembe ide,“ — s látjuk a bensőséges mozdulatot, mellyel Julia a hívó szónak önként engedelmeskedve odalép s férje ölében és kebelén elpihen és pihentet.

Más valami, amit itt kérdezni, találgatni lehet, s amit többször vitattak és magyaráztak is. Nem a személy maga, hanem Juliának a költemény keletkezése idején való lelki meghatározottsága, időleges hangulati megnyilatkozása, férje iránt tanúsított érzelme, hitvesi hűsége, ennek épsége avagy ingadozása. Az irodalomtudomány előtt nem ismeretlen a kérdés: csalódott-é Petőfi házasságában vagy nem, hogy már a mézeshetek mámorosan boldog napjaiban is voltak keserű percei s támadhattak e miatt lelkében oly megdöbbenően szomorú sejtelmek, amelyek feltűnő és különös voltak miatt még akkor is teljes mértékben meglepők volnának, ha utóbb nem is váltak volna oly pontosan fájó valósággá? Vajon a költő boldogságába csak a természeti és emberi múlandóság, mint eszme, mint egyetemes érvényű törvény nyílatott-e bele s szaggatta fel a lélek mélyéből az aggodó sejtelmet, a riasztó látomást, hogy a jelen pillanatban átélt, keblén nyugvó feleség talán már holnap elfelejti s egy más ifjú szerelmén pihen meg? Hiszen hány emberi lélek igazolja Madách törvényét:

Az élet mellett ott van a halál,
A boldogságnál a lehangolás,
A fénynél az árnyék, kétség és remény!

„Engem jobban megvisel a lelki élvezet, mint a testi fáradozás“, — mondja Petőfi is önmagáról. Avagy az elmulás és változás önmagában is hervasztó felbukkanása csak keret és alkalom volt a költő számára s valami konkrét, személyes ok miatt sajdult bele megsebzett képzelete az ijedelmes jövődbe? S ha volt ilyen különös, konkrét bántalma, amelyet persze nem okozhatott senki más, csak Julia, mi lehetett az? Az elérhető emberi boldogság teljes birtokában és tetőfokán írta-e Petőfi e költeményét, vagy pedig szíve mélyén titkosan vérző sebbel, mit Julia szeszélyének gondtalanul elhullatott tüje, vagy könnyen leváló tövise szúrt oda?

Lehettek — és voltak is — olyan olvasói is és tudós elemzői is a *September végén*-nek, kik előtt az elmúláson való pusztá elmerengés nem bizonyult elégséges magyarázó oknak; akik szerint lehetetlenség, hogy a boldogság teljes birtokában levő emberi szív valamely kelletlenül közbejött *személyes* ok nélkül ilyen hirtelen és váratlanul csapjon át ellentétes, s épen ilyen tragikusan emésző feltevésbe és lehetőségre. E szerint a felfogás szerint Petőfi boldogsága e költemény írásakor már nem volt teljes, nem volt érintetlenül ép. Már kikezdte és rágta azt nem az elmulás és változandóság, mint eszme és világkategoria, hanem valami titkos és személyes búbánat, valamely konkrét ok. És ez a tényleges *causa efficiens*: Julia közismerten változó kedélye, akaratos szeszélyeskedése, összekoccanásra, összezőrdülésre vezető többszöri megnyilatkozása. E magyarázatok szerint Petőfi a *September végén*-t korántsem a boldogság tetőfokán, hanem a házasságban csalódás ismételt tűszúrásai között írta. Nem az elmulás, mint elvont eszme, sugalta és szülte a végzetszerű jövődbe látást, hanem Julia szeszélye, a Julia okozta személyes csalódottság.

Lehettek és voltak ilyen Petőfi olvasók és magyarázók.

Ma azonban már sem oka, sem jogosultsága nincs az efféle találgatásoknak. A kérdés meg van oldva, a homály el van oszlatva. A tudományos kutatás végleg tisztázta a *September végén*-nel kapcsolatos tényeket. Irodalomtudományunk megállapította az igazságot, melyet a szakember is, az olvasó is, ha igazán művelt, nyugodtan és fenntartás nélkül elfogadhat és köteles el is fogadni. Azt a Juliára nézve egyenes vádat, hogy Petőfi a házasságban csalódott, hogy Julia szeszélyes természete miatt gyakori volt közöttük az összezőrdülés, hogy a költő e miatt borus szemmel, sőt időnként búskomoran nézett a világba, külső életének egyetlen komoly ismerője sem találta igazoltnak. Mindig az ellenkezőjét tanította irodalomtörténetírásunk. Megcáfolta e vádló feltevést, alaptalanak és minden tekintetben tarthatatlannak mutatta ki legutóbb Császár Elemér. Sőt Császár nemcsak cáfolt, hanem meggyőző érvekkel, kétséget nem tűrő szabotssággal újból igazolta a vádnak az ellenkezőjét: a költő feltalálta hitvesében azt az ideált, mely a nőről lelkében élt s hogy Julia Petőfit olyan boldoggá tette, amilyenné férfit asszony tehet. Ami bánatos hangulat időnként sötét árnyalatúvá színezi e szerelmi dithyrambokat, — mondja Császár, — az épen a Petőfi szerelmének és boldogságának a bizonyítéka.¹

¹ Császár Elemér: *Szendrey Julia*. Budapesti Szemle, CCXX. k. (1931. évf.) 133—4. l.

E megállapításnak az az utolsó tétele, hogy a sötét árnyalatú szerelmi dithyrambok épen a boldog szerelem bizonyítékai, önként értetődőleg vonatkozik a *September végén*-re is. Petőfi házaselete a maga egészében, bár rövid, de összhangzatos szimfónia. Azonban — hangzik tovább az ellenvetés — mint a szimfónia hullámzó harmóniájába olykor beleszív egy-egy disszonáns hang, úgy lehettek Petőfi házaseletének is disszonanciái. A *September végén* is például annyira különös, tragikus, olyan nyilvánvalóan nem boldog lelkiállapot terméke, hogyha általában nem is, de ebben az adott esetben mégis Julia szeszélyének valamely múltó szikrázása miatt senyved és ég a költő lelke a szomorúság sejtelmes kopjafái között.

Irodalomtudományunk e kételyeket és hitetlenségeket a részletekre vonatkozólag is feleslegesnek és teljesen alapnélkülinek mutatta ki. Legrészletesebb és legmeggyőzőbb vizsgálattal épen a *September végén* körül talált kétségeket és ingadozásokat cáfolta meg és oszlatta el Horváth János. Akadémiai nagyjutalommal kitüntetett *Petőfi*-jének számos hajsza-finomságú elemzése és tanulságos okfejtése között is a legérdekesebbek egyike a *September végén* hangulatának tisztázása, alkotó elemeinek és indítékainak felderítése. Horváth utal arra, hogy ugyanennek a sajátos Petőfi-hangulatnak még számos terméke van, mint a *Tündéralom* és több más költemény a házassága előtti időből, a mézeshetekből pedig A *szerelem országa*, *Menny és föld*, *Beszél a fákkal a bús őszi szél* és még néhány költemény. Minő formai elemei vannak e sajátos, gyakran megújuló s ezért jellemző Petőfi-hangulatnak? Az életküzdelmekben megpihenő, de azokat még félálomban is érző merengés. Pihenő elmerengés, melynek nyugasztaló boldog csendjét felváltja — gyakran villanásszerű, gyakran lassú visszahatásként — legtöbbször az időmúlás fájdalma és a halál gondolata, ritkábban a humoros, derült életkedv. A *September végén* is a fáradt megpihenés merengő, boldog hangulatának tragikus megriadása egy gondolattá érlelt szemlélet keretében, melyhez lappangó emlékek társulnak.

A szemlélet, melynek gondolattá érlelődése a pálmafa ernyején eddig fáradtan nyugvó oroszlán nyugalmát felveri: a végét járó nyárnak, mely a völgyben még virágokat nyit és a korán beköszöntő ősznek, sőt a bérci tetőkön már gyorsan elterült télnek összefonódó, változásokkal, ellentétekkel bővelkedő képe. Ehhez csatlakozik azután önmaga hirtelen változásának a szemlélete, az ott is észrevett mulandóság, változás és ellentét: szívében a lángsugarú nyár, a virító kikelet, de fején az ősz és a téli dér. Fontos körülmény az, — Horváth okfejtése kivált ezen a ponton sző finom csipkét — hogy a természet korai változásának, a coltáui-költői kastélyt körülfogó tárgyi ellentéteknek szemlélete a költő és hitvesének azonos, közös szemlélete. Horváth a férj és feleség műveiből (napló, jegyzetek, stb.) vett párhuzamos idézetek alapján állapítja meg, hogy e szemlélet a házastársak közös és azonos szemlélete már napok óta; hogy a párhuzamos szövegek együttesen átélte, a férj és feleség közös, azonos tájszemléletéből kiáradó ihlet szülöttei. S már ebből levonja a következtetést: „... Ilyen közös ihlet kizárja azt, hogy az abban oly bensőleg, oly bizalmasan résztvevő Julia épen akkori visel-

kedésével adott volna okot a bizalmatlanságra.* Ezzel igazolva látja már előbb kifejezett vezérgondolatát: akik e megdöbbenő jóslatu költemény mögött életrajzi adatokat keresnek és felteszik, hogy Julia adott okot a költőnek ily baljóslatu képzelődésre, azoknak feltevése csak a költemény felületes vizsgálatára támaszkodhat. Ha Julia alkalmilag adott volna okot a hűségében való kételkedésre, ez alkalmi ok kétségtelenül elárulná magát a költeményben, mert liraisága ahhoz fűződnek. De a költeményben ilyen Juliához fűződő oknak nyoma sincs. Egyetlen alkalmi oka egy tájszemlélet. Az ebből fakadó hangulat ébreszti fel a fenyegető elmúlás gondolatát a költőben, ki boldogsága legszebb óráit éli. Julia hűtlensége csupán e hangulatra támaszkodó feltevés „Sehol semmi adat arra . . . , hogy (Julia) viselkedésével adott volna alkalmat borongó kételkedésre Petőfinek. A költemény minden egyes lépése a maga szerelmét örökösnek érző ember természetes gondolata, képzelődése. De ha Juliában nincs oka kételkedni, az eldobott özvegyi fátyol helyett miért nem az örökre boldogtalanná lett síró özvegyet képzeli oda fejfájához?” Azért — felel Horváth erre a kérdésre is — mert szerelme egykori aggodalmainak az emléke képzeletét a végre kiküzdött boldogság újra elvesztésének gondolata felé hajtja².

Horváth elemző okfejtéséhez, melynek itt természetesen csak egyes tételeit és eredményét idéztük, alig van néhány kiegészítő megjegyzésünk. A férj és feleség közös és azonos tájszemléletének nagyobb, anyaggyűjtő analitikus része szövegen kívül marad. Szövegbe öntése, a költemény in medias res kezdődik, midőn a megfigyelés szintétikus s ugyanakkor lírává is kezd válni. Az első négy sor tartalma tiszta tárgyszemlélet ugyan, de már mérték alá állítva, mit a liraiságot jelző még kezdő szó is elárul. A visszatekintő elősorolás, azaz az első négy sor után a liraiság fokozódik, a költő önmagán is észreveszi a változás és elmúlás feltűnő jeleit. A természetben és önmagán is tárgyilag szemlélt, de önmagán gyorsan líráilag is átélt hirtelen változások és elmúlást hirdető jelenségek megriasztó tömörödése meglebbenti a költő előtt az egyetemes mulandóság szemfedőjét, mire aztán fáradt megadással s kényszerű megrendüléssel, de villámgyorsan ismeri föl s mondja ki szemléletének végső eredményeként a kivételt nem ismerő törvényt, az egyetlen, de tragikus igazságot: *Elhull a virág, eliramlik az élet . . .* E mementó-szerű egyetemes igazság kimondásakor a költő ajka egy pillanatra elnémul, nincs több mondanivalója, a lihegészerű szövegmondás fennakad (mit maga a költő is jelez a szünetet parancsoló három ponttal). A szemléletnek, ennek a gondolatsornak a végéhez jutottunk. Az egyetemes mulandóság megrendítő igazságának fölismerésével és kimondásával a költemény benső idomának első tagja befejeződik,

Vajon hogy s hol kezdődik a folytatás? Hova menekül most a megriadt lélek, mit ragad meg a megdöbben emberi szív? *Úlj, hitvesem, úlj, az ölembe ide.* — szól a költő hitveséhez. Juliánál kezdődik a folytatás, hozzá menekül, őt szólítja, szorítja Petőfi magához menedékkül, védelmül: *Úlj, hitvesem, úlj, az ölembe ide!* És — ismétlem — szinte látva látjuk

² Horváth János: *Petőfi*, 303—310 l.

az önkéntelen, meghitt, bensőséges mozdulatot, mellyel Julia a hívó szóra urához lép s fejét férje keblére lehajtja. Ennyiből, egyetlen sorból áll a drámai fordulat, a költemény benső idomának második tagja. Drámáinak mondom, mert a költemény, bár tovább végig megmarad lírai szemléletnek, de ettől a sortól kezdve csupa gyors történés, végrehajtott cselekedet. Dráma. Eddig csupa adottság, tények foglaltak helyet a szemléletben, melyeket a költő rendre leírt, illetőleg felsorolt. Adottságok és tények helyett mostantól kezdve, (a költemény második és harmadik részében), végig a költő képzeletében s a mi szemünk előtt is, cselekedetek peregnek le, emberi sorsok teljesednek be.

Pontosan kell megfigyelnünk az elmulás adataitól és örök törvényétől hirtelen a feleséghez forduló hangnak az imént látottak miatt ugyan még lihegő, de a feleség felé irányultában már egyenletesen nyugodt, édes bizalommal telt meleg színét, valamint a hívó szóra engedelmesen odalépő, magát önként átadó feleség mozdulatának természetes báját és bensőségét. E jelenet lelki tartalmából kellene kitűnnie és igazolódnia annak a feltevésnek, hogy e költemény lélektana valóban különös-e. Itt kell eldölnie, hogy vajon van-e valami alapja a tamáskodó kétkedésnek és hitetlen fejrázásnak, hogy Julia adott-e okot a bizalmatlanságra, hogy Petőfi boldogságában már is csalódott s ez a csalódás az oka-e a további sötét látomásnak? Vagy pedig mindennek éppen az ellenkezője igaz?

Nem hiszem, hogy akadna olyan olvasó, aki észre nem vette, legalább meg nem érezte, hogy az egész költeményben ez a sor a legnyugalmasabb, az egyetlen lelki pihenő és lelket pihentető rész (noha valószínűs mozdulat viszont csak ebben a sorban történik): a hitvestársak egymáshoz lépve s kölcsönös szerelmükbe elmerülve leülnek. A változás és mulandóság megrendítő és megremegtető súlya alatt a költő hitvesének szerelme után nyúl, őt, azt öleli magához, mint támasztékot, erősséget, mint a változásban változatlant. Megpihen rajta és általa, fellélegzel, mivel az, (Julia szerelme) — ellentétben az eddig tapasztaltakkal — még ép, még szilárd, mit a változás és mulandóság be nem lepott és mivel az teljes mértékben az övé. Hogy ez így van, nemcsak az eddigi szemlélet közös és azonos volta és nemcsak az e sort, a házaspár együttes cselekvését kitöltő lelki tartalom bizonyítja, de igazolja épen a szemlélet összeállításának, szinpadszerűségének a további pontos megfigyelése is. Az azonos és közös szemléletnek eddigi, a költeményen kívül hagyott és a költeményben felmondott részében is két alanya van. Egyik a költő, ki a közös szemléletet felmondja hangos szóval, másik felesége, ki azonban csak néma figyelője a tájnak. Egyik alanytárs azonban többet figyel meg, mint a másik. A költő t. i. nemcsak a kastély körül elterülő természeti világot vette szemügyre, hanem meglátta önmagát is. *De Juliát nem, pedig Julia ott van mellette.* Miért önmagát s miért nem és előbb Juliát? Hisz természetes volna, ha a környező tárgyi világ után előbb nem önmagára fordul tekintete, hanem inkább a mellette álló hitvest látja meg s ennek a személyén és nem önmagán veszi észre a változást és a mulandóságot, hanem hitvesén, Julián, ha van, ha volna valami arra emlékeztető jel.

Ha van és ha volna! Csakhogy olyan jel Juliának sem testi alakján, sem lelkületén nincs, ami miatt a férj szeme rajta akadjon meg. Julia megmarad a költemény egész első részében némán szereplő alanynak, semmi vonatkozásban nem szemléleti tárgy. A változás és elmulás világcategoriájának felismerése és kimondása percében is még az, aki volt a szemlélet kezdetekor: változatlanul boldog és boldogító ifjú hitves, ki-nek személyétől, a személye nyújtotta teljes boldogságtól a férj most is enyhülést és nyugalmat vár, kér és nyer. Ha nem így volna, ha Julia szerelme s a költő boldogsága nem volna teljes, akkor a hibás, a szélsőséges, az alkalmi okot adó Juliát bizonyára nem magához ölelné, hanem gyöngeségét, hibáját, változását hánytorgatva fel, idegenkedéssel inkább elfordulna tőle. Talán elküldené, eltaszítaná magától, mint akiben máris keserűen csalódott. Mindennek éppen az ellenkezőjét teszi, mert szerelmében, házasságában boldog. Ha e sort festő megfestené, vagy szobrász formába faragná, vajon tehetné-e más lelki tartalmat, más érzést a színekbe és vonalakba, a hitvespár arcára, egész alakjába, mint a teljes bizalmát és a kölcsönös boldogságát?

Igaz, e boldog idill, a költő fellélegző megnyugvása csak szempillantásig tart. Mert azzal, hogy Julia ráhajol férje keblére, nem ér véget a költemény. De nem úgy folytatódik, ahogy a nyárspolgári gondolkodás, az időmulás tragikus rejtelmét még csak nem is sejtő kötött észjárás folytatná vagy képzelné. Petőfi nem Epikuros, ki a jelen örömeinek élvezetébe elmerül. Horatius sem, hogy beatus possidensként elért boldogságával dicsekedjék, avagy a carpe diem elvtől vezetve illatos rózsáit szedegesse a kínáló közelben virító nyárnak. Elvégre ez a folytatás is lehetséges volna. A Petőfi boldogságában kételkedők és a Julia hitvesi hűségében tamaskodók nyilván ilyen irányú folytatást várnak. De nem az történik, mit ők várnak. Petőfi nem kezdi és folytatja monológiát a Julia szerelmének meglegedő dicséretével és nem végzi színpadiasan se, feketeszélű zsebkendővel, melyet a férj fejfájánál holtig siránkozó özvegy, Julia szorongat nagy érzékenyen kezében. Hanem végzi az eldobott özvegyfátyollal, melyért, hogy könnyeit letörülhesse véle, a sírból is feljár a szerelme. S mert a költemény folytatása és befejezése nem felel meg némelyek váráhozásának, Juliának hűtlennek kell lennie, és Petőfi csalódott volna? Az ellenkezője igaz!

De igaz az is, hogy a változás és mulandóság sorozatos jeleinek láttára a költő lelke, mint vihar közeledtekor a sirály, már nyugtalanul röpdes. S mikor aztán a változás és elmulás gondolattá érlelődik s mint tragikus világtörvény áll előtte, megriadása oly erős, hogy a változás és mulandóság szemléletéből kiszabadulni nem tud. abból még az ijedten megragadott és átölelve tartott menedék, jelen boldogsága, Julia szerelme sem tudja kiszakítani és más irányu érzelem- és gondolathullámra át-lendíteni. Változás és mulandóság szemlélete tovább rohan. Csakhogy ennek alkotó elemei és vonatkozásai gyökeres változáson mennek keresztül. A nézőtérén más az elrendezés. Ettől kezdve nincs szemlélő alanytárs, egyedül a költő az, aki szemlél. De változik a szemlélet időisége és tartalma is. Eddig a múltra és jelenre nézett a költő szeme. Most képzelete a jelenből kiszállva, a jövőt szeldesi. És, ami lényeges,

változik a szemlélet tárgyi tartalma is. Kihull, eltűnik belőle teljesen a természetj világ (melytől a költő fizikailag különben is már Julia felé fordult). És elfelejti a költő önmagát és önnön mulandóságát is. Egyedül Juliát figyeli, egyedül Julia kerül szemlélete talppontjába, a változás és elmulás mértéke alá. Az eddigi szemlélő alanytárs most mint a szemlélet egyetlen tárgya áll előttünk, a költő előtt. Vajon ő is, a Julia szerelme és hitvesi hűsége is változó és mulékony? Mert az igaz szerelem örök hűségű. Az övé legalább az. Ezt mint lényének önként értetődő természetes vonását s képzelete tovább szárnyalásának is szilárd alapját most még csak némán érzi, de majd a költemény végén a szemlélet ellentétes lezárásául mint a változásnak és elmulásnak a törvénye alá nem eső, azzal diadalmasan dacoló kivételt ki is mondja, sőt a maga örökkévaló halhatatlanságában drámailag meg is jeleníti. Változékony, mulandó ő, a költő is, de csak testi mivoltában. De lelke, érzései? A Petőfi lelke változást nem ismer, jelleme szilárd, szerelme, hűsége örök. Hát Julia, a Julia szerelme? Eddig és e pillanatban mindenesetre. Hisz ő, és csak ő nem volt, nincs benne abban a szemléletben, ahol mindenre ráült volt a változás és elmulás ijedelmes jegye. Rajta ilyen emlékeztető jel még nincs, rá mintha nem is vonatkoznék az elhull a virág, eliramlik az élet egyetemes kényszere és szükségképenisége. Eddig Julia úgy állott ott a költő mellett, mint valami kivétel. Mi indítja hát mégis épen ellenkező irányba, a hűtlenség feltevésére a férj gondolatsorát? Elmúlt aggodalom-élmények, lappangó hangulatok felelevenedése és társulása a folyamatban levő szemlélet hangulatához.

Lappangó élmény- és hangulat-émlékek, ezeknek felelevenedése és társulása az alkalmiakhoz? Az olvasó tüstént tisztában van, hogy e kifejezések ismét a Horváth *Petőfi-jéből* valók. Vonatkoznak ezek a tudat küszöbe alá visszasüllyedt és oda elraktározódott emlékképek sorsára. Lelki világunk azon elemeire, melyek benne vannak ugyan a teljes tudatban, de nem egyúttal és mind a szűkebb, in concreto megjelenő és érvényesülő emberi tudatban is. Lappanganak, de feléledve bármikor beléphetnek az időileg meghatározott szűkebb tudatba. Mert ez abból, teljes tudatunkból alakul ki. Maga a fogalom és jelenség nem új, de érdeme Horváthnak, hogy vizsgálataiban, kivált *Petőfi-jében* bőven, minden eddigi irodalomtudósunknál kiadósabban él vele. Szempontjai ezért termékenyek, módszere ezért gazdag eredményekben és tanulságokban. Ami itt elevenedik fel és társul, ezt is pontosan megjelöli Horváth, elmúlt aggodalom-élmények hangulata. Az a hangulat, mely uralkodott *Petőfin* akkor, mikor hol azt hitte, azt kellett hinnie, hogy Julia szereti, hol, hogy nem, sőt, hogy sohasem is szerette, csak játszott vele. Ez világos, így van. Nincs, nem lehet semmi hozzátenni való.

Jogosult azonban az a további kérdés: miért épen ez a hangulat, szerelme egykori változásainak és időleges apró szerelmi csalódásainak a hangulata lép fel és társul, s nem egy másik? Azt már értjük, hogy a változás és mulandóság oly megrendítő és zuhatagos súllyal tárult ki szeme előtt, borult rá és lepte el lényét, hogy annak kategóriájából kiszabadulni, az alól magát kiragadnia lehetetlenség. Pedig — mint megjegyeztük — épen ezt próbálta meg, mikor a változásoktól ösztönösen a

változatlanul éphez, az elmulástól az élő valóságához menekült, s a halál meglibbent szemfedőjétől férji boldogságának üde forrásához, Juliához fordult. Azt is értjük, hogy hosszan és végleg nem, csak pillanatokig tud nála megnyugodni, hogy a megrendítő zuhatag viszi, sodorja tovább s hogy akaratlanul is tovább fürkésző mulandóság-szemléletének egyetlen tárgya most az a Julia lesz, ki eddig (noha a költő mindent átpillantott) a mulandóságon kívül állott, kivételnek látszott. Pedig dehogy kivétel. Ami földi és emberi, mihelyt alkalmazzuk rá a kategoriát, kivétel nélkül változó és mulandó. Julia is az. Ez kétségtelen és ismét világos. De miért épen szerelmének, hitvesi hűségének s nem valamelyik más tulajdonságának a változását és elmulását látja meg és teszi fel, mint lehetőséget? Hisz ezek is: többi tulajdonsága is, mint ifjúsága, szépsége stb., mind mulandó és változó emberi tulajdonságok. Sőt sokkal változékonyabbak, mint az igaz és teljes szerelem, — s a Juliáé ilyen, — mely eltart hűen a sírig, sőt a síron túl is!

Nem tudom, hogy a lélekelemzésnek freudi módszere miképen magyarázná meg ennek a hangulatnak a kiválását, tudat fölé fölszállását. De talán nincs szükség ily különös és messzi úton keresni a választ. Juliának minden testi és lelki tulajdonsága felolvad, illetőleg eltűnik egyetlen-egybe: szerelmébe. Szépsége, ifjúsága minden vonása eddig — a költőre nézve — szerelmében és szerelme által létezett. Julia a Petőfi számára és szemében annyi, mint maga a szerelem. Ha hát Juliát vizsgálja s méri hozzá, mint most is, a mulandóság kategóriájához, világos, hogy szerelmét, ennek a változását fürkészi. Ez a szerelem most az övé, átölelve karjai között bírja. De mennyit küzdött, szenvedett, míg ezt elérte, birtokba vette! Az a sok bizonytalan epedés, megalázás és megalázkodás, töprengés és gyötrődés, állandó küzdelem és kemény harc, mit meg kellett vívnia érte, és mégis állandó félelem és bizonytalanság, hogy végre csalódní fog! És mi lesz, ha a költő, elmúlván benne is, ami mulandó, a földi lét, többé talán, már holnap, Juliát nem tartja ölében, nem küzdhet és harcolhat érte, ha nem az ő, de egy más ifjúnak szerelme hüzd és fonódik köréje? Vajon Julia elfelejti-e őt, eldobja-e az özvegyi fátyolt? Szerelme és hitvesi hűsége is változó és elmuló? Megismétlődik-e a csalódás, melyen annyiszor átesett volt addig, míg végre magához ölelhette? Lehet. De az ő hűsége akkor is, a síron túl is tartani fog, az ő szerelme örök. Teljes tudatunknak leginkább azon elemei lépnek be szűkebb, időileg meghatározott cselekvő tudatunkba, mondja Brandenstein Béla, melyek megfelelő testi funkciókkal kapcsolatosak.³ A lappangó hangulatot felkeltő és beléptető mozdulat itt a szerelmes átölelés tartása. Minő élmények és hangulat emléke kapcsolatos vele? A jelen való boldogságé nem, mert az nem emlék, nem lappang, az valóság, hanem annak a csalódásnak a hangulata, melynek lidércnyomásától az ölelés egykor felszabadította. Ezért és így társul az elmulás és változás jelen hangulatához az elmuló szerelmi csalódás hangulata s lesz a kettőből a megriadt képzeletben megismétlődő történés, lehetőség és

³ Br Brandenstein Béla: *A teljes tudat, a tudatvilágunk alapjai*. Athenaeum, 1930. 17. s. köv. l.

feltevés, jövendő jóslat, amely utóbb csakugyan fájó, nyers prózai valósnak bizonyult.

Bármily aprólékosan és minél különbözőbb szempontból vizsgáljuk a költemény tartalmát, szövegbe foglalt, vagy szövegen kívül eső egész lélektanát, egy bizonyos, s voltaképpen ezt akartuk újra nyomatékkal emlékeztetbe idézni: *a költemény ihletője senki más, mint egyedül Szendrey Julia, a költő hitvese, hitvesi szerelme.*

Dehát kell-e ezt külön és újra hangsúlyozni? Hiszen ezt kétségbevonni senkinek, még a Juliát hűtlenséggel vádolóknak és a Petőfi családához ragaszkodóknak sem jutott eszébe. Akár hű volt Julia és a költő boldog, akár okot szolgáltatott a bizalmatlanságra s Petőfi mint férj már csalódott benne, mindenképen róla van szó, ő a költemény ihletője. Egy harmadik személy, egy másik nő közvetett vagy közvetlen jelenléte nek sehol semmi nyoma, így a baljóslatú látomás oka és ihletője sem lehet az a nem létező harmadik személy. Hibás Julia, vagy nem, mindegy, mert hogy más valaki ihlette volna Petőfit, arról nincs, nem volt szó sehol. De csak napjainkig.

Nemrégiben ugyanis megjelent Petőfiről egy *Szeptember végén* c. háromfelvonásos költői színjáték⁴. Szerzője a műhöz írt előszóban a méltatlankodás hangján adja tudunkra, hogy eddig még nem akadt színház, amelyik vállalkozott volna műve előadására, *A színpadi kiadó azt írta...*, hogy „a budapesti színingazgatók fáznak az ilyenfajta daraboktól”. A betegség ragadós, mert a cluji-kolozsvári színingazgató is, akihez a szerző szintén benyújtotta előadásra darabját, a mű elolvasása után hasonlóképpen megfázott. Erre a szerző, sértődöttségében, mit tehetett mást, fogta magát s kinyomatta művét abban a föltevésben, sőt biztos hitben, hogy — amint ugyancsak az előszóban maga mondja —: „a magyar közönség bizonyosan nem fog fájni a „Szeptember végén”-től... adom hát nem valamelyik... színháznak, hanem egyenesen a magyar közönségnek”. És hogy mit ad, azt is ugyanott megmondja önérzetes pontossággal: „Tizenegy esztendeig hordoztam magamban ezeket a dolgokat, — a nyáron pedig megírtam azt a „Szeptember végén”-t és benne azt a Pila Anikót, aki Petőfi legszebb versének az ihletője volt.”

Lám, mekkora tévedés történt! Tévedett a költemény minden olvasója s tévedett egész irodalomtudományunk, élén Császárral és Horváhtal. *A Szeptember végén* ihletője nem a költő hitvese, nem Szendrey Julia, hanem más valaki: Pila Anikó, egy cigányleány, helyesebben a költő cigányleány.

*

A költői cigányleány alakja nem most és nem először szerepel Petőfi neve mellett. Ismeri Pila Anikót szépirodalmunk és irodalomtudományunk egyaránt. Első bemutatkozása már jó régen, igaz, a Petőfi halála után majdnem három évtizeddel, 1876-ban történt. Patronusa, ki karon fogta s irodalmunk csarnokába egykor bevezette, nem kisebb férfiú

⁴ Kibédi Sándor: *Szeptember végén*. Költői elbeszélés 3 felvonásban, 7 képben. Minden jogot, különösen az előadás, fordítás és filmesítés jogát, fenntartja a szerző. Színpadokkal szemben kézirat. Cluj-Kolozsvár, 94 l.

volt, mint Jókai Mór, a magyar mesemondás fejedelme. Valóban mesében sem lehet elképzelni érdekesebb, pompázóbb jelenetet. Egy világ-híres költő-király ismeretlen cigányleányt mutat be és ajánl a közönségnek. Még pedig nem is csak úgy kényszeredetten, kurtán-furcsán, hanem meleg rokonszenvvel, s egyszerre nem is csak szépen folyó prózában, hanem ékes szavú költeményben is. Sőt előbb ékes költeményben, amint illett is Jókai részéről Petőfihez, a szerelem költőjéhez, meg a megénekelt tárgyhoz is, ami ismét csak: szerelem. E nevezetes költeménye Jókainak Az utolsó eszménykép c. érzelmes megvesztegetően szép elégiája, az Életképek 1876. évfolyamában jelent meg.⁵

Jókai ugyanis 1876. nyarán *Egy az Isten* c. regényének írásakor anyaggyűjtés és helyszíni tanulmányozás végett ismét felkereste Erdélyt, Torockót és környékét. Innen visszatérve közben Gherla—Szamosújváron keresztül meglátogatta gróf Teleki Sándort, íróársát és valamikor Petőfi-nek is jó barátját, a koltói kastély érdekes egyéniségű és mozgalmas pályafutású tulajdonosát. Jókai akkor találkozott Pila Anikóval, a koltói cigányleánnyal. A találkozást Teleki így beszéli el: „Mikor Koltón Jókaihoz szerencsém volt, azt kérdé egyszer tőlem:

- Éle-e még Pila Anikó?
- Igen.
- Hol lakik?
- Felsőbányán.
- Lehetne-e látni?
- Utána küldök.

Pila Anikó eljött. Jókai adott neki néhány tallért és írta *Az u olsó eszményképet...* Tehát Jókai ismerte Pila Anikót, tudott róla, tudta, hogy ki, — Teleki szerint. Másképp hogy kezdhett volna „él-e még“-gel tudakozódni utána. Magának az azon melegében megírt költeménynek a gondolatmenete pedig a következő: rég halott már mind, kiről Petőfi zengett, akiért ő égett. Elköltözött már a ciprus lombja (Etelke), a szerelemgyöngye (Mednyánszky Berta) s a feleség is, aki a zászlót varrta. Sőt a haza, az a régi, az is elmúlt, nincsen. Csupán egy maradt meg, egy emlékszik rá még, az egykor tüzesszemű, öztermetű szegény cigányleány. Csak az ő két sötét szeme sír utána, pedig csak neki nem jutott húr a költő lantján. De azért a cigányleány nem feledte el a költőt, nem tud feledni, mindig leány maradt, bánata meg örök fiatalnak.

*Azt se kérdik tőle, miért fáj a szíve?
A költő alszik már, de művei élnek,
Imádott szép nőkről örökké beszélnek;
De arról a helyről, hova lelke lejár,
Csak a barna föld tud s barna cigányleány.*

A költemény nagyon szép, megható líraságú elégia. Látszik, hogy írója Jókai. Csakhogy — s ebből is kitetszik, hogy Jókai írta — sok benne és körülötte, ami történetileg nem igaz, ami lélektanilag nem való.

⁵ Nemzeti kiadás, XCVIII. k. 370. l.

Egyik valószínűtlenség az, hogy Jókai ismerte volna már előbb is a költői cigányleányt, tudott volna róla és Petőfi iránt való szerelméről, s csupán csak testi mivoltában nem volt hozzá szerencséje mostanáig, 1876-ig. Mert Jókai mind a költeményben, mind prózájában azt sejteti, hogy most csak *viszontlátta*. Teleki előadása is inkább erre enged következtetni. Az azonban bizonyos, hogy csak most ír róla először. Csak hogy épen ez a gyanus! Gyanus az, hogy Jókai, aki Petőfiről már 1876-ig annyiszor s oly szívesen írt emlékezéseket, beszélt el barátságukról, családi életéről stb. bensőséges történeteket, harminc kerek esztendőn keresztül el tudta volna hallgatni a költői cigányleányt s a vele kapcsolatos érdekes dolgokat. Nem, ez bajosan hihető. Jókai 1876-ig aligha ismerte Pila Anikónak még a nevét is, aligha tudott egy szót is a költői cigányleányról meg Petőfiről. Nem tudott volna várni, nem várt volna három évtizedig, hogy aztán csak úgy véletlenül utitáskából szedje elé ez érdekes alakot. Legalább is nem valószínű. Holmi tekintetek sem indokolták e Jókaitól szokatlan, különös tartózkodást. Julia és Zoltán már évek óta halottak, a család többi tagjától pedig (Petőfi István, Gyulai Pálék, Szendrey Ignác) eddig is írt és írhatott szabadon Petőfiről, a Petőfi életéről. Semmi szín alatt nem valóság azonban, hogy a költői cigányleány az — utolsó, az egyetlen még élő eszménykép. Igaz Etelka, Berta és Julia halottak, de hát a többiek Cancrinyi Emma, Tóth Róza, Nagy Zsuzsika, Kappel Emilia s főként Prielle Kornélia? És a haza? Itt maga Jókai is érzi, hogy a messzi hajított sulykot szükség egy kissé visszarántani, ha lehet. Azért oda teszi: Az a régi haza, az veszett el. Így aztán mit szólunk ahhoz a szép mondásához, hogy Petőfire egyedül csak a költői cigányleány emlékszik még, (a többi eszménykép — elfeledte!), hogy csak az ő két szeme siratja a költőt. De az siratja még most is, mert a szép cigányleány feledni nem tud. Sőt nagy bánatában örök leányságra kárhóztatta magát s a költő lelke hazajárásáról is csak ketten, a barna föld meg a barna cigányleány tud!

Mindennek a cáfolatául egyelőre elég tudnunk azt, hogy a Jókaitól még ekkor is hajadonnak látott és mondott költői cigányleány, Pila Anikó, már másfél évtized óta törvénytelen házasságban élt Kanálos Sándorral, akitől két gyermeke született: 1. Borcsa 1859. okt. 28-án, 2. József 1862. febr. 12-én. Ezt mondja a költői református egyház fennmaradt hiteles anyakönyve.⁶ Mint örökös lánysága, csak annyira igaz a többi Jókaitól ráhalmozott szép tulajdonság is.

Az ugyancsak akkor írt és közölt⁷ prózai bemutatás — Petőfi Koltón. A megénekelt⁸ cigányleány Pila Anikó már sokkal többet árult el, sokkal bőbeszédűbb, mint a költemény. Ebben Pila Anikó személyére vonatkozó rész előtt elbeszéli Jókai, hogy Petőfi Koltón írta az *Erdélyben* c. költeményt. Aztán, hogy egy-egy más költeményt is hagyott itt, amelynek tárgya

⁶ A költői ref. egyház vonatkozó anyakönyvi adatai: dr. Végő Károly, az egyházközség jelenlegi lelkésze írta ki s bocsátotta néhány értékes megjegyzés kíséretében rendelkezésemre. Szívességéért fogadja e helyen is hálás köszönetemet.

⁷ Életképek, 1876. Nemzeti kiadás, LXI. k. 341 s. köv. l.

⁸ A költemény szerint: neki nem jutott hír a költő lantján s itt már a cím az ellenkezőt hirdeti.

egy szegény cigányleány népballadai története. Ez a románc — folytatja — Petőfi *kiadatlan költeményei* közé tartozik.

E népballada (?) vagy románc (?) azonban, melynek hőse Teleki Sándor parádés cigány kocsisa, ekkor már nem kiadatlan, hanem elveszett, megsemmisült Koltón 1849-ben. Ezt írja Teleki⁹. Ha ekkor kiadatlanul még meg volt volna, miért nem vette magához és miért nem adta ki Jókai e János vitéz modorában írt gyönyörű költeményt, ahogy Teleki nyilatkozik róla. Egy remekmű elveszett. Igaz, de a Jókai írása után nem tudni, vajon a nagy viharban, mely a hazát érte, — amint Teleki mondja, avagy a Jókai (vagy talán a Teleki) nemtörődömsége miatt, — ami nem valószínű. Jókai nem nagyon respektálja a nyers valót, még ha vendéglátó barátja és írótársa mondja is. Egy kis poetica licentiát szívesen megenged magának, gondolván, hogy úgy igaz, de így regényesebb, szebb. E hangulatos és találgatásra készítő részre következik ez a *fejlődésrajzi észrevétel*: „Ez időben (1846 és 1847) Petőfi lelkében sokszor fellobban a cigányokért.¹⁰ Azok közé tartozott a szép Pila Anikó is, akinek lángoló fekete szemeiről, piciny kezeiről és lábairól sokat beszélhetnének azok a lepkék, amelyek egy este a koltói ház szögletablakából alászállongtak.” Néhány sorral később pontosan meg is határozza e szállongó lepkéket mondván: „Ezek azok a lepkék, amik a szép cigányleányról tudnának beszélni, ha valaki összeszedte volna.” Történt pedig e lepkék szállongása akkor, mikor Petőfi azt kérte Telekitől, hogy Koltón tölthesse mézesheteit, de úgy, hogy senki se legyen rajtuk kívül a kastélyban, Teleki küldjön el mindenkit. Ezt kérte Teleki szerint is, Jókai szerint is Petőfi. Csak éppen egy kis különbség van előadásukban. *Teleki például egy szóval sem említi, hogy külön és névszerint szóba került volna az Anikó neve és eltávolítása is.* Jókai azonban ezt is, akár csak a Ferenc kocsisról írt költemény sorsát, jobban tudja magánál Telekinél is. Szerinte Teleki — Petőfinek a kérésére, hogy küldjön el mindenkit a háztól, — még azt is külön és névszerint megkérdezte, hogy Pila Anikót is elküldje. És akár hiszi valaki, akár nem, Petőfi így válaszolt: Azt legelőbb. Teleki pedig abban a szent pillanatban kiadta a rendeletet, hogy ki a kastélyból. Maga is, átadva a kulcsokat Petőfinek, eltávozott. Természetesen elment, vándorbotjával világgá bújdosott Anikó is. De előbb kapott Petőfitől pontosan kilenc szép új máriás huszast. Maga Petőfi pedig nagy búsan — ezt sejti Jókai — felment szobájába s a „koltói ház szögletablakából széttépett papír-rongyok lepkéi szálltak szét a levegőbe kiszórva” Így történt, — Jókai szerint.

Ami aztán a lepkék eredetét illeti, azt Jókai a cigányokért való fellobbanás mellett a következő személyes okkal magyarázza: Petőfi saját-szerű heves jellem volt. Nagyon szerette Juliát, tudott hű lenni hozzá. Ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy O. B.-nek meg ne mondja: — Ha Juliámat olyan nagyon nem szeretném, önnek a lábaihoz borulnék, hogy imádjam, — s megírta az O. B. emlékkönyvében az ismeretes verset.

⁹ Koszorú. 1880. 42. I. *Emlékezéseim.*

¹⁰ Milyen gondatlan és felületes irodalomtörténetírásunk, hogy bár Jókai figyelmeztette, nem vette tudomásul Petőfi cigány-lelkésedését, nem foglalkozott vele, sőt tudatosan napirendre tért felette. Maga Ferenczi, Petőfi életrajzírója, jelentette ki az effélékre: Bátran mellőzhetjük. És mellőzte is. *Petőfi életrajza*, II. k. 99. l.

A tollat pedig még most is (1876-ban) ereklyeként őrzik a családban. Meg is mutatták Jókainak s ő rögtön ráismert, hogy „ugyanazzal a tollal írta meg Petőfi Tompának és nekem . . . , hogy legyünk násznagyai Juliával való egybekelésének.” (Vajon miről ismert rá Jókai, hogy a toll ugyanaz?). De néhány hét (!?) múlva már össze volt tépve a rózsalánc. Juliának egy német katonatiszt gróf kezd udvarolni, — háromszoros ellenség, — s Petőfi ezt nem szenvedhette. Egész tündérvára összeomlott. Lemondás és a könnyelműség pillangói rajoztak körülötte. Lelke bálványát meg nem tagadta volna a szőke angyalért (O. B.); hanem amikor azt a bálványt detronálta, akkor oda ültette helyébe a puszták szülöttét, a rongyos sátor leányát, a kóbor cigányvajda princessét.

A kopasz való tehát az volna, hogy Petőfi bánatában, csalódottságában a cigánylányt megszerette, s hozzá vagy róla (Jókai tudná megmondani) szerelmes verseket írt, amelyeket utóbb eltépett. Írta pedig e verseket az eljegyzés után akkor, amikor az esküvője ki volt tűzve s a násznagyok meg voltak híva, de amidőn a Julia magaviselete miatt Petőfit a könnyelműség pillangói vették körül. Ekkor Petőfi Juliát detronizálta s helyébe Pila Anikót ültette. A szerelmes versek megsemmisítése akkor történt, amikor Petőfi Telekitől a koltói kastélyt elkérte.¹¹ Jókai szép mesét mond, csip-csup igazgal nem törődik: fő, hogy a mese kijöjjön. Aki aztán nem hiszi, hágjon fel a hiszemfára, vagy járjon utána.

Nos, mi szót fogadtunk, utána jártunk. Kénytelenek voltunk — a *September végén* ihletőjéről van szó — a hihetelenség földjén lenn maradván pontosan tisztázni, hogy vajon igaz, vagy nem, amiket Jókai a koltói cigányleányról mesébe font. De ne bibelődjünk mi se apróságokkal, időbeli ellenmondásokkal s b., hanem nézzünk a dolog velejébe: ki az a Pila Anikó, akit egy Jókai mutat be, mint egykor trónon ülő fejedelmi nőszemélyt, akit e méltóságba, bár ideiglenesen, egy Petőfi emelt föl s épen a Szendrey Julia helyére és helyébe.

Pila Anikó — láttuk — valóságos élő személy. Született Koltón 1830. január 15-én törvényes házasságból, református vallású szülőktől. Szüleinek neve Varga Pila (?) és Szakálosi Anna. Szüleinek s így a mi Anikónknak is a társadalmi állását és foglalkozását Jókai így örökíti meg: a puszták szülötte, a rongyos sátor leánya, a kóbor cigányvajda princessé. Ez prózai egyenes szóval azt jelenti, hogy Pila Anikó közönséges faluvégi, vagy kertalji, félig-meddig kóbor nomád életet élő úgynevezett sátoros, vályogvető cigány család sarja. Ez a fajta cigánytípus Erdélyben

¹¹ Itt is van egy kis baj, ha nem egyébbel, hát — a dátumokkal. Petőfi eljegyzése augusztus 5-én volt. A koltói kastéllyal azonban már előbb, korábban tisztába jött. Nevezetesen Arany Jánoshoz augusztus 6-án azt írja: „Szeptember 8-án lesz az esküvőm, addig itt maradok, akkor megyek Koltóra.” Viszont az állítólagos trónfosztás, illetőleg ideiglenes királycsere az eljegyzés után történt Jókai szerint is. Ezek szerint eljegyzése után írta volna szerelmi vallomását Anikóhoz. Higgúyk el Jókainak (hisz ő még a soha nem látott tollra is ráismert még harminc év múlva is!). De hogy téphette el Petőfi már augusztus elején, az eljegyzés körüli napokban — ekkor kérte el Telekitől a kastélyt — azokat a verseket, amelyeket néhány héttel utóbb írt meg? Ezt a filius ante patremet még egy Jókai fantáziája se tudná megérteni és elhinni. Ez az egy ellenmondás rávilágít a Jókai történelmi és életrajzi lelkiismeretességére, melyet Gyulai Pál annyiszor ostromozott, mégpedig — tegyük hozzá — nem ok nélkül.

kivált a XIX. században meglehetősen ismert, gyakran előforduló népelem különösen az olyan egyébként egészben vagy részben magyar lakosságú falvakban, ahol udvar volt, azaz magyar földesúr lakott. Ezek a cigányok egymás között az anyanyelvükön, a falubeliekkel pedig magyarul beszéltek. Ezért magyar cigánynak számítottak már csak vallásuknál fogva is, amely azonos volt a falú magyar lakosságának a felekezetével (ref., róm. kath. vagy unitárius.) E magyar cigányok életmódja és műveltsége különbözött a nem magyar, a román cigányokétól. A román cigány a tulajdonképeni nomád, kóbor, sátoros cigány, akiről Barabás is képet festett s Petőfi is költeményt írt. Ezek a szó szoros értelmében vett sátoros cigányok. Állandó lakhelyük nincs, faluról falura vándoroltak, hevenyészett sátrakban laktak. Hosszabb ideig egy helyen, csak téli időben ha tartozkodtak. A következő télen már egy más község közelében tanyáztak. A sátoros cigány gazdasági munkát nem végzett, arra nem vállalkozott; ha szorultságból megtette, akkor is hasznavethetetlennek bizonyult. Inkább némi ipari munkát űzött, de azt sem rendszeresen. A magyar cigánynak azonban, mint amilyen volt a Pila Anikó családja is, már többé-kevésbé állandó lakhelye volt. Kertek alján, falvak végén rendszerint a földesúrtól kapott, vagy a községtől átengedett ingatlanon építettek magoknak nem sátrat, hanem kunyhónak, vagy viskónak nevezett szegényesebb lakóházat, gyakran egész utcát, cigánysort. Innen jártak az udvarba úrdolgára vagy napszámos munkára a falu földműves gazdához. Mert ezeknek a cigányoknak kenyérkereső főfoglalkozásuk a gazdasági munka volt (kapálás, gyomlálás, aratás stb.). Az értelmesebbjéből telt ki az udvari szolganép egy része is: a férfiakból béresek, pásztorok, lovászok, kocsisok, kovácsok, inasok; a nők a fehérneműt mosó és a konyhai egyszerűbb és durvább munkát (mosogatás, fa- és vízfordás stb.) végző cselédség stb.¹² Bár a törzs, a család letelepült s helyhez kötött életet folytatott, egy-egy tagjában, esetleg családban olykor kiütött az ősi nomád ösztön: felkerekedett, tovább állott s csak évek múltán tért vissza az otthonba. Kiváltképen téglát vetni — innen a vályogvető elnevezés — csapatosan elmentek a hetedik falu határáig is. A sátorosság, mint jelző is, de még mint ki-kiütőző örökség is fennmaradt rajtuk és bennük. Erkölcsei felfogásuk, családi életük sokkal tisztább és keresztényibb, mint a tulajdonképeni sátoros cigányoké, de távolról sem állott a falu magyar lakosságáéval egy színvonalon. A vadházasság pl. napirenden volt köztük, mindenestre több volt, mint a törvényes. Ennek következtében ugyanannak a családnak a családneve is változott, aminek nyoma még a hiteles anyakönyvekben is jelentkezik. Így pl. a Pila név se törvényes családnév, noha szükség esetén még az anyakönyvbé is beírták. Csak megkülönböztető toldaléknév a hasonlóképek között. Koltón még napjainkban is kétféle Pilák vannak: a Kovács és Kanálos Pilák.¹³ Anikó apja: Varga Pila, talán épen a törvénytelen házasságok miatt szokásos és kényszerű névtoldás következtében. Bizonyos továbbá, hogy a Petőfi koltói cigány-

¹² E foglalkozások gyakran apáról fiúra, anyáról leányára öröklődtek. Közülök valóban sok derék cseléd akadt, kit az urak is megbecsültek, szerettek. Ilyen lehetett Cigány Ferenc is, kit Petőfi megénekelte.

¹³ Dr. Vágó Károly ref. lelkész úr értesítése.

lánya törvényes házasságból születvén, családi neve *Varga, Varga Anikó*. A Pila megkülönböztető, de nem jogszerű és törvényes név, csak úgy ráragadt. Jókai s utána mások e ragasztott családi néven szerepeltetik hősnőnkét.¹⁴ Varga Anikó, mint 16—17 éves leány, szintén bejáratos lehetett, bejáratos volt a földesúr, a Teleki Sándorék kastélyába. Ifjú volt és úgy látszik, szép is; amolyan feltűnő cigányszépség. S ha mások sokan bejáratosak voltak a kastélyba, s ott foglalkozást meg enni kaptak, hogyne jutott volna neki is a foglalkozásból s a vele kapcsolatos javakból is. Mit s milyen munkát végzett ott a konyha körül és a kastélyban Anikó, számunkra mellékes. Lényeges az, hogy Petőfi is láthatta, ismerhette Varga Anikót, mint a kastély érdekes és nevezetes alakját, akit Jókai princessenek titulál, de aki minden állítólagos szépsége mellett is csak egy közönséges, kócos, faluvégi cigányleány volt.

Mikor láthatta, mennyire ismerhette Petőfi a koltói kastély szóbanforgó vadvirágát?

Petőfi Koltón először 1846-ban járt. Október 22-én hívja meg vendégül Teleki s Petőfi október 26-án érkezik Koltóra.¹⁵ Kereken két hetet töltött ott november 10-ig. Nézzünk rá az újonnan érkezett vendég lelki világára. Olyan boldog az, amilyen csak lehet egy huszonhárom éves, tetőtől talpig szerelmes ifjúé, akinek ideálja, a vidék legszebb leánya, végre biztató választ ad. Koltóra érkezése után másodnap (okt. 28-án) írta Várady Antalnak: „Elhagytam Szatmárt és hogy hagytam el... szerettetve, barátom, szerettetve a legdicsőbb lénytől, mely valaha az Isten kezéből kikerült... Oh mily boldog vagyok...” Aztán gondoljuk meg, hogy e boldog szerelmes ifjú a szerelmet egész életében valami nagy, szent és tiszta dolognak tartotta. Lobbanékony természet ugyan és gyakran volt már szerelmes eddig is, de sohase volt érzéki, hanem mindig a legmocsoktalanabb erkölcsiség jellemezte. Ahogy nőtt és ahogy érett ifjává, majd kész férlivá serdült, nála is mind erősebben és sűrűbben jelentkezett a szerelmi vágy. De sohase volt rabja ösztönének: nemi élete tiszta, szerelmei mind ideális szerelmek, a legkényesebb erkölcsi érzék és ízlés mértéke alatt is. Hogyne volt volna ilyen épen most és Koltón, hova — végre! — a legdicsőbb lénytől szerettetve érkezett meg? Ezért a mostani koltói napok kedvesen s vidám hangulatban teltek. Élvezte Petőfi a szerelem boldogságát s a barátság melegét. Lovagoltak, kocsi-káztak, naponként behajtott az egyórányira eső Baiamare-Nagybányára.¹⁶ A vidékre is tett több kirándulást rendszerint a Teleki társaságában (így

¹⁴ Megjegyzendő, hogy a *pila* szó eredeti alapjelentése a női szerv gúnyos megnevezése, csak másodsorban jelent olyan nőszemélyeket, melyeneket a Tájosztár emleget (ügyetlen, féleszü, kócos, ronda) és nőies dolgokba (?) avatkozó, vagy női munkát végezni szerelő férfiakat. A Tájosztár (II. k. 142. l.) az alapjelentést nem tünteti fel, noha a népnyelv Erdély-szerzte ismeri. Kár, hogy Jókai nem kérdezte meg házigazdájától a *pila* név értelmét. Ha megteszi, bizonyosan megmarad a törvényes és nem obszcn jelentésű Varga családnév mellett. Ez utóbbinál szebbnek, költőibbnek gondolta a Pila ragasztott nevet, nem is sejtve, hogy a szó trágárságot jelent.

¹⁵ Feltehető, bár sehol semmi nyoma, hogy korábban is megfordult Petőfi Koltón, de csak pár órára, esetleg félnapra látogathatott el, úgyhogy 1846. okt. 26. előtt Anikót már az idő rövidsége miatt sem vehette észre.

¹⁶ Ferenczi Zoltán: *Petőfi életrajza*. II. 24. l.

pl. Berkeszre s ennek költői terméke is van, a *Véres napokról álmodom* c. költ.). Aztán tanúja és részese volt Petőfi annak a politikai értekezletnek, mely a Partium ügyében a költői kastély udvarán egy nagy eperfa alatt ment végbe. Középszolnok és Kraszna vármegyék magyar és román anyanyelvű nemes urai gyűltek össze s a Partium sorsáról tanácskozva az uniót találták teljes és kielégítő megoldásnak. Az eszmecsere mélyen hatott a költő kedélyére.¹⁷ Ekkor írta s olvasta fel *Erdélyben* c. költeményét. Külső eseményekben hát nem volt hiány, a költői napok elég mozgalmasan teltek. Még gazdagabban hullámozott a szerelmi boldogság hatása alatt belseje. Ekkor és itt írta még a *Szeretsz tehát, Mikor a lánc lehull, Búsulnak a virágok, Rövidre fogtam a kantárszárat, Világoskék a csillagos éjszaka* és *Gróf Teleki Sándorhoz* c. költeményeit és egy levelet Várady Antalhoz, melyek mind azt a megnyugtató érzést fejezik ki, mely reménnyel töltötte el szívét a nagykárolyi búcsútalálkozás óta.¹⁸ Mindezeket tekintetbe véve, bármerről is forgatiuk a kutatás mikroszkópiumát, minden erkölcsi és fizikai körülmény ellentmond annak a feltevésnek, hogy Petőfi még csak szóba is elegyedett volna — Varga Anikóval. Legfőlebb ha látta. Felhívhatta rá az ő figyelmét is az, aki jól ismerhette, t. i. Teleki Sándor, a kastély fiatal grófja. Holmi trónról-letaszításról és uralkodó-cseréről Anikóval kapcsolatban ekkor szó sem lehet. Jókai is más időpontra, 1847-re, az eljegyzés és esküvő közli időre (aug. 5—szept. 8) teszi.¹⁹

1847. májusában, mikor másodszer időzött Petőfi Szatmár megyében (május 13—16 Nagykároly, 16—20 Erdőd, 20—24 Zelestye, Nagybánya, 25—27 Erdőd, 28—29 Szatmár), Koltón nem fordult meg. Varga Anikót tehát még csak nem is láthatta akkor. Később, július 13-tól kezdve újra az ígéret földjén van s ott is marad várva és megvárva az ígéret teljesedését, esküvője napját (szept. 8). Házigazdája, vendéglátó barátja Pap Endre. Az ő szatmári házában lakott Petőfi, de szívesen eljárt többi szatmári barátjához is. És most is — engedve turista szenvedélyének — több kirándulást tett a vidékre, ha éppen kedve kerekedett s volt szabad ideje. Mert idejének javarészét most is kitöltötte a Julia szerelméért vívott harc, a sok lelki izgalom, kelletlenség. Juliát meglátogatni se volt szabad, az apa kitiltotta a házból. Hát van ehhez fogható siralmas dolog? — kérdi az *Úti Levelekben* (XVI. lev.). A tilalom kijátszása, a szülők makacs, kíméletlen, sőt kiutasító válasza, aztán néha magának Juliának is pillanatnyi ingadozása miatt olyan fergeteg és örvény rázta állandóan és tartotta kedélyét folytonos izgalomban, hogy szabad időről az eljegyzés napjáig még beszélni is nagyon bajos. Hozzá kell venni még azt, hogy ezekre a napokra esik neheztelése is Tompára s végül, hogy ez időben számos levelet és költeményt írt. Ennyi irodalmi elfoglaltság között és

¹⁷ Ferenczi Z.: i. m. 23. l.

¹⁸ Ferenczi: i. m. 25. l.

¹⁹ Viszont igaz az is, hogy Petőfi Koltóról eltávozva, Debrecenben csakugyan ekkor „detronálta azt a bálványt” s oda ültette helyébe nem a puszták szülöttét, a rongyos sátor leányát, hanem egy ünnepezt színésznőt, Prielle Kornéliát. Ez azonban — mint tudjuk — egészen más lapra tartozik, s ebbe Pila Anikót egyáltalában nem lehet belékeverni.

ilyen izgalmas lelki állapotban, ha eljegyzése előtt el is látogatott Koltóra, látogatásai csak órákig tartó, futó látogatások lehettek. Egyébként, mint említők, Jókai elbeszélése szerint is az *eljegyzés után* történt, ami történt, ha egyáltalán történt valami.

Mert nekünk az a meggyőződésünk, hogy nem történt semmi. A koltói cigányleány kapcsolatba hozása Petőfi személyével önkényes találmány, Jókai agyának szüleménye, semmi valóságos alapja nincs, amint ez a következőkből még teljesebb világossággal ki fog derülni.

Először is nem igaz a Jókai elbeszélésének negatív része, a detronizálás. Sőt ennek is az ellenkezője igaz: mindaz, ami az eljegyzés után történt, további küzdelem és harc Juliáért, Julia bírásáért. Tovább kellett küzdenie és harcolnia Petőfinek az egész világgal, de nem azért, hogy végre is trónfosztó legyen, hanem azért, nehogy ő veszítse el mindenét, nehogy ő legyen a trónfosztott, a száműzött az ígéret földjének küszöbén.

A gyűrűváltás ugyanis a költő lelkére ráneheződő fergeteget, mint várni lehetne s mint remélhető is volt, egyáltalában nem oszlatta el. Továbbra is csak oly tilos maradt a Juliával való találkozás, a szülői házba belépés, mint volt annak előtte. S ha tilalom ellenére mégis megtette, vesztére tette. Szendrey Ignác valami tíz vendég szeme láttára oly hidegen viselkedett leányának immár hivatalosan is vőlegénye iránt, mint valami jeges medve. A helyzet tehát csak annyiban enyhült, hogy mint hivatalosan is jegyese, legalább Julia szerelmét illetően, biztonságban érezte magát. De még ebben sem és most sem teljesen és zavartalanul. Juliának a levele, vagy talán sajátos természetének valamely, még nem ismert s így félreértésre alkalmas megnyilatkozása adott okot, de való, hogy az eljegyzés után is voltak Petőfinek aggodalmai, kelletlen órái. Erről a Jókaihoz meg az Arany Jánoshoz írott levelekben (ez utóbbinak kelte aug. 17.) panaszosan említést tesz és e hangulatnak több költeményében nyoma is van. (*Szép levél, Megbántott a rózsám, Csak úgy om-lanak most hozzám* és a *Valahogy c.* versek, melyeket mind az eljegyzés után írt). Csakhogy e levelek nem egy elkövetkezendő trónfosztás hírnökei! Aki ezeket írta, az nem királyi széket is felforgatni kész olygarcha, hanem aggódva félő, panaszkodva tanácsot kereső, szinte segítség után kiáltó alattvaló, akire végzetes csapás volna, ha elvesztené a trón kegyeit, Julia szerelmét. Azonban Jókai állítja, hogy megtörtént a „detronálás” és bizonyítja is. Egyebek mellett bizonyítja a Petőfi költeményeiből vett idézettekkel is, hogy Petőfi elhatározta — s ezt neki meg is írta volna, — hogy nem veszi el Juliát, róla lemond. Csakhogy idézeteit nem az ez időből való s fent felsorolt versekből veszi (innen nem is vehette!), hanem a már ez év márciusában és áprilisában Pesten írott *De mért is gondolok rá...* *Mi volt nekem a szerelem?* és *Kit feledni vágytam* címűekből, amelyek szerinte „e korszakra emlékeztetnek”. *Négy-öt hónappal előbb* kelt s akkor is egy sebzett szív kihívó dacát igazoló sorokkal akarja elhíttetni Jókai a hihetlent, az *eljegyzés után, az esküvő küszöbén véghez-vitt „detronálást!”* A mese kedvéért átgázolt a histórián, a költői szépségnek feláldozta a valót Petőfi személyiségének és jellemének a — rovására is.

Mert vajon nem komolytalan és léha jellemű a férfiú, ha az esküvő előtt holmi hazug kisvárosi, vidéki pletyka hatása alatt kész detronizálni, sőt tetteleg detronizálja is gyűrűs mátkáját, aki pedig szerelmeért kész mindenről lemondani, kész elhordozni a kitagadás szégyenét, áldás helyett elviselni akár a szülői átkot is? Vajon egy a multa vonatkozó s utólagosan és hazugul felkapott mende-monda — Jókai is hazugnak mondja — elegendő ok volna egy Petőfinek arra, hogy Juliát letaszítsa arról a trónról, hova annyi küzdelem után országot-világot betöltő diadalmas örömmámorral ültette volt be? Akiért most is nyomorú, megalázó napokat szenved s aki miatt most is vannak kelletlen órái, melyeknek elhárítása egész idegrendszerét igénybe veszi s minden lelki erejét folytonos aggodalomban és küzdelmes feszültségben tartja? S ha félreértés adódik elő a jegyesek között, ha voltak is Petőfinek Julia miatt keserű percei, a félreértés és pillanatnyi kellemellenség mindjárt trónfosztással azonos? „Nem veszem el már, mert megtudtam, hogy egy német katonatiszt gróf udvarolt neki“ — írta volna Petőfi Jókainak az Ocsvány Berta-epizód, tehát az eljegyzés után és az esküvő előtt néhány nappal. Ezzel szemben emlékeznünk kell arra, hogy Jókainak Petőfihez írt s ugyanezen napokban, aug. 18-án kelt leveléből éppen az ellenkezőre lehet és kell következtetni. „Azt még csak elviseltem, — írja Jókai önmagáról, — hogy Julia miatt összeattáztál, arra rászolgáltam, de majd helyébe megyek én kendnek szeptember hetedikén, s vőlegény ide vőlegény oda, felszentelem kendnek szűz hátát. Majd adok én neked káromkodni.“ Később: „Juliádat szívből üdvözlöm, a te kedvedért, hiszem, hogy nekem is megbocsátand, s ha nem teszi, egyedül te lész az oka.“²⁰ Hol van itt s az egész levélben még csak nyoma is a nem veszem el hangulatnak, a trónfosztás szándékának? Az ellenkezője tetszik ki. Nem, semmiképen nem valószínű, nem fogadható el, hogy a rózsalánc összeszakadt volna, hogy a tündérvár összeomlott, ahogy Jókai állítja Ennyire gyermekeken heves és könnyelműen sértődő mégse volt Petőfi. Egy év előtt Debrecenben! Hát igen, akkor valóban megtörtént, hogy hirtelen és dacosan elfordult Juliától, „detronálta“ s talán meg is esküszik Kornéliával, ha a véletlen és a rögtöni észretérés meg nem gátolja. Csakhogy akkor Julia még nem ült volt a trónon, nem volt jegyese s így erősebb erkölcsi szálak még nem fűzték hozzá. Hogy most, mint vőlegény, a kitűzött esküvő küszöbén kövessen el hasonlót, ahhoz vagy nagy sérelemnek kellett volna történnie s nem holmi apró kellemetlenségnek, — pedig csak az utóbbi foroghat fenn, — vagy aztán olyan felületes, léha, könnyelmű és férfiatlan jellem szükséges, amilyennek Petőfit soha senki nem ismerte és tapasztalta. A detronizálás, ha igaz volna, egyszersmind folt volna Petőfi tiszta személyiségén.

A folt azonban csak folt, akarat ellenére is gyakran rácsuppen a személyiségre, de idővel elmosódik, el is lehet tüntetni. Azért mi is fogadjuk el Jókaitól, illetőleg tegyük fel (sed non concessio) megtörtént valóságnak, ami önmagában is képtelenség: Julia detronizálását az esküvő előtt néhány nappal. De mit szóljunk Jókai állításának másik feléhez, hogy

²⁰ Havas: *Petőfi Sándor művei*, VI. k. 182—3. l.

Petőfi a megüresedett trónra, a Julia helyébe, ideiglenesen ugyan, de egy addig jóformán nem is látott, észre sem vett, csak Telekitől ismert sátoros cigányleányt, Pila Anikót, ültette volna?! Vajon nem a végtelenül komoly, fennkölt szellemű és minden ízében etikus jellemű Petőfi, de a legközönségesebb gondolkozásu tucat-férfitudna-é, képes volna-e ennyire mélyen alászülyedni!? Világos, hogy ily nagyfokú lelki eltévelyedést, ekkora morális botlást, ilyen érthetetlen lelki megbicsaklást feltételezni és elképzelni Petőfiről még Jókainak sem lett volna szabad. Sőt neki a legkevésbé. Pedig Jókai nagy könnyelműen még tovább mesél, s azt mondja, hogy Petőfi nemcsak oda ültette a trónra a kócos és kóbor cigányleányt, de szerelmes verseket is írt hozzá, egy a civilizáció legalacsonyabb fokán álló analfabéta, vizet hordó vagy mosogató cigányleányhoz. Előbb a költeményben kiélezetten adta tudunkra az ellenkezőt: Anikónak s egyedül neki nem jutott húr a Petőfi lantján és most mégis szerelmes verseket írat hozzá. A hatásvadászat, a költői szép ott azt, itt az ellenkezőjét kívánta. Nyilván csak azért, hogy beilleszthessen előadásába egy hatásos ablakjelenetet is, amikor Petőfi e verseket széttépve (hja, az idő múlik, a szív felejt — mondja Jókai), a költői ház szögletablakából érzékeny melankóliával szélnek eregeti, — nem feledvén el azonban előbb Pila Anikótól, amint illik is, gavallérosan, kilenc szép máriás húszassal elbűcsúzni. A végén még meghatódva és sejtelmesen fel is sóhajt Jókai, mondván: „Ezek azok a lepkék, amik a szép cigányleányról tudnának beszélni, ha valaki összeszedte volna őket!”

Ezek szerint egy szó kevés, de annyi igazság se volna a Jókai előadásában? Valami alapja lehet elbeszélésének. Ez az alap könnyen kihámozható, mert szintén benne van a Jókai útításkájában. „Nem régen is szegény Anikó más kóbor atyafiak miatt a csendbiztos elé került, — beszél ugyanott Jókai, — megtudta ezt Teleki, s csak e szót mondá a csendbiztosnak: Petőfié volt — s rögtön szabadon bocsátották. Egy sugara ennek a csillagnak olyan varázssal bír e földön, hogy rabokat kiszabadít.” — Petőfié volt, — így hallotta Jókai 1876-ban, így mondta volna neki Teleki, s így terjedt el, nyilván a Teleki szavára és ajakáról, a közeli és távolabbi környéken. Pedig a Petőfi egész jellemének, de főként mostani életszakaszának helyi, idői, lélektani és erkölcsi összetevőit pontosan mérlegelve és számbavéve az a valóság bontakozik ki, hogy a költői cigányleány mindenkié inkább és könnyebben lehetett, mint a Petőfié. Sajnos, Jókai elfogadta az *állítólag* hallott szót, azonnal és kritika nélkül kapva kapott rajta s legott elkezdett mesélni. Kitalált, illetőleg oda illesztett egy olvasni érdekes, megvesztegetően szép és vonzó előadású, de alapjában méltatlan tartalmú epizódot a Petőfi életébe. Méltatlan és bántó, mert alkalmas árnyékot vetni a Petőfi tiszta egyéniségére, nemes jellemére. Hogy ez nagyobb mértékben és szélesebb körben mégse történt meg még máig se, abból magyarázható, hogy az olvasóközönség már akkor tudta, hogy a Jókai elbeszélésének hitelességét, történelmi felfogását, oknyomozónak látszó igazmondását nem kell komolyan venni. Megérezte, hogy az egész — mese, a Jókai agyának a találmánya.²¹

²¹ Az előadottak után fölösleges a Jókai történelmiségét tovább elemezni. De mégis néhány érdekes és mulatságos szemelvényt felemlítek előadásának további részéből is.

A koltói cigányleányt irodalmunknak Jókai mutatta be hamis helyzetben és szertelenségig rikító színezéssel. A prioritás hibája (s ezúttal nem érdeme) egészen az övé. Övé a morális felelősség is. De nem egészen és nem egyedül. Rése van ebben forrásának, gróf Teleki Sándornak, akitől először hallott Anikóról.

Mit és mennyit regélt Teleki vendégének szóalkotására az egykori szép cigányleányról, hasztalan volna találgatni. Ha akart és ha kedve volt, az bizonyos, sokat beszélhetett. Az irodalomnak Teleki mindössze a máramarosszigeti gombavásárlást mondta el és foglalta írásba.²² Ezt is négy hosszú évvel a Jókai mesés bemutatása után. Érdekes azonban, hogy Teleki nem úgy ajánlja a gombát áruló cigányasszonyt, mint Jókai (Petőfié volt), hanem egyszerűen nevével nevezve: Pila Anikó. Azt, hogy *Anikó a Petőfié volt, Teleki soha és sehol le nem írta*. Ez tisztán a Jókai kitalálása. A Jókaival találkozásból is Teleki csak annyit mond el a már előbb idézett mondatok után: Pila Anikó eljött, Jókai adott neki néhány tallért és írta *Az utolsó eszménykép*-et. Bárhogy is értelmezzük és egészítjük ki azt, amit Teleki e tárgyban az irodalomnak elmondani jónak látott, el kell ismernünk, hogy írói fegyelmezettsége, irodalmi ízlése kifogástalan.

Az olvasóközönség szívesen és élvezettel ringott el a Jókai vonzó „visszaemlékezésének” hangulatos hullámain. De tovább nem ment, az egész cigányhistoria felett napirendre tért. Jóízlése és ösztönös valóságérzete visszatartotta attól, hogy a feltűnő, sőt csodálatos tartalmú epizódot tovább tárgyalja, a cigányleányt Petőfivel kapcsolatban még emlegesse is. Annál feltűnőbb, hogy hatott Jókai a tudomány világában, a Petőfivel foglalkozó irodalomtörténetírásra. Útitáskájának a Petőfi és a koltói cigányleány állítólagos viszonyára vonatkozó tartalmát szőröstől-bőröstől átvette és beillesztette Petőfi életrajzába Fischer Sándor. De — ne feledjük el — senki más, csak Fischer egyedül. És legújabban Illyés Gyula.

A korán elhunyt Petőfiért rajongva lelkesedő német származású Fischer Sándor életrajza tudvalevőleg előbb németül és külföldön (Lipcse, 1888) jelent meg s magyarul csak két évre rá a Tolnai Lajos fordításában. A maga nemében úttörő mű az első részletes, terjedelmes (IX, 639. l.) és összefüggő Petőfi-életrajz. E kettős érdemért — helyesen jegyezte

„Teleki felkerestette, őt t. i. Pila Anikót s én beszéltem vele. Azaz, hogy csak hallgattam, hogy mit beszél. Egy kedves barátom, a megye főorvosa kérdezé az árvát testi betegsége felől. Azt mondta a leány, hogy itt fáj a bal oldalon valami. Azt telán a cigányleánynál is *szívnek* hívják.” Milyen szellemes a kétgyermekes asszonyleány! Testi baját kérdik s ő némán a szívére mutat, ott őrzi most is a fájó emléket. S utóbb, mikor Petőfiről kérdezték, hogy emlékszik-e még rá?, — „sietett ki a gyertyavilágból a sötétbe”. Miért mások kérdezték és nem maga Jókai, a kortárs és jóbarát? Nagy kár, hogy a leány Petőfi nevének hallatára, illetőleg a döntő értékű felelet elől — elpárolgott. Miért nem hozatta újra elé Jókai? Azért tán, mert az most is egyenesen oda indult útnak? „Azt mondják (megint általános alany és nem pl. házigazdája, Teleki), sokszor elkóborol „oda”, Segesvárhoz, ahol hír szerint Petőfi nyugszik”. Lám, milyen hű és kegyeletes még most, harminc év múlva is Anikó. A letartóztatás és gombaszedés mellett is van ideje és lelke évtizedek múlva is elindulni oda, míg Szendrey Julia alig egyszer ha volt ott, aztán elfelejtett mindent. Mert ez a sejtetés rejlik e sorok mögött. Lehetetlen nem gyönyörködni a Jókai stilművészetében és pompásan kikerekített költői igazságszolgáltatásában!

²² *Petőfi Sándor Koltón*, Koszoru, 1880.

meg Jókai a műhöz írt előbeszédben — Fischer „az irodalombarátok hálájára érdemes mind hazánkban, mind a külföldön“. Fischer könyvének értékét és jelentőségét is Jókai ugyanott pontosan és szabatosan állapította meg: „úgy mutatja be Petőfit, amelyen valóban volt, amilyenek én ismertem“. Ez az értékelés ma is helytálló és érvényes. Csupán az a különbség, hogy a valódi Petőfi nem azonos, nem olyan, amilyenek Jókai ismerte. Fischer aggodalom nélkül és ezen a ponton is olyanak mutatja be Petőfit, amilyenek Jókai ismerte. Koltón lobbant lángra Petőfi — beszéli Fischer — költői lelkesedése egy szép cigányleány iránt. Petőfinek mód felett tetszett a szép teremtés. Anikó azonban rosszul értelmezte ezt a tetszést, mert egész odaadással, szíve forró lángolásával tapadt Petőfihez. Mint költő érezte is e tüzes cigányleány csábos hatását, de szíve ebben az érzésben nem vett részt. Julia iránti szerelme minden kísértéstől megoltalmazta. Tudni illik: egyelőre. Mert ez csak az előhang. Később ugyanis — Fischer szerint is — Petőfi Juliát csalfának híve, bánatában Koltóra megy üdülni — s Pila Anikó boldog lett. S Petőfi? „Borzas feje ott pihent a szép cigánylány barna kebelén“, de utóbb kitepi magát az ölelő karokból, menekül a forró csókok elől. Majd elenyészvén minden kétsége (az idő múlik, a szív feled — mint Jókainál), újra visszatér Juliához. „Az eset itt is az eljegyzés után, az esküvő előtt történik meg és Petőfi itt is augusztusban írja meg a már március—áprilisban megírt s ugyanakkor részben nyomtatásban is kiadott verseket. Anikó itt is zsebre teszi a kilenc máriás húszast s a kastély ablakából itt is szerte szálldosnak az eltépett papirdarabkák. „Aki összeszedte volna: az elolvashatta volna róluk a költő szerelmét a szép cigányleány iránt.“ Az 1876-i találkozást szintén Jókai után beszéli el Fischer azzal a különbséggel, hogy nála a cigányasszony arra a kérdésre, hogy emlékszik-e Petőfire, egyet sóhajtott, ráncos arca megmozdult s bús, fájdalmas hangon igen-t mondott s csak feleletadás után tünt el a sötét éjszakában. Szíve érzését itt is megőrizte szüzen az iránt, ki őt boldoggá tette s ki őt elhagyta. Sőt itt már nemcsak *mondják*, de *valóban is elvándorolt* nem egyszer, de sokszor az őt elhagyó kedves sírdombjához.²³

Mindenütt ugyanaz az időrendi zavar, ugyanaz a tárgyi tévedés, ugyanazok a fizikai képtelenségek, lélektani ellenmondások és morális lehetetlenségek. Nem a valódi Petőfi áll itt sem előttünk, hanem — amilyenek Jókai ismerte.

*

Félszázad, még ennél hosszabb idő telt el a Jókai—Fischer-féle életrajzi adat és különös epizód kitalálása és közrebocsátása óta, de a Petőfi-irodalom egyetlen bűvara se tartotta — igen helyesen — érdeemesnek a figyelemre. Senki azt át nem vette, sem vizsgálatra méltónak nem érdeemesítette. Tudományos igényű és értékű mű még csak egyetlenegy van, amelyikben a költői cigányleány szerephez jut. Ez az Illyés Gyula 1937-ben megjelent *Petőfije*. Anikóhoz írott versekről Illyésnél nincsen ugyan szó a Jókai érzelmes és merész elbeszélése dacára sem, de van fizikai kapcsolatról s arról, hogy „ez indította meg a félreértések sorozatát,

²³ Fischer Sándor: *Petőfi élete és művei*. 361—62. és 427—31. l.

a pletykákat, melyekből Julia arról értesült, hogy a költőnek ez az érzése is csak költői ábránd volt...²⁴ Történt volna pedig mindez 1846-ban, holott az ősforrás, Jókai szerint 1847-ben az eljegyzés után esett meg a „detrónálás”. Csodálatos, hogy az Illyés egyébként világosan látó szeme és tárgyyszerű, szinte túlságosan józan felfogása nemcsak azt nem vette észre, hogy a Jókai elbeszélése méltatlan mese, hanem azt se, hogy ami az eljegyzés után történt Jókai szerint, nem tehető át egy évvel korábbra, így az esethez fűzött megjegyzése és következtetése is önmagától összeomlik, mivel semmi szilárd alapja nincs.

Jókai elbeszélésének hatása alatt írta Móra Ferenc *A költői cigány leány* című elégiáját, az egyetlen költeményt irodalmunkban, amelynek tárgya és hőse a Jókaitól oly szép külsőségek között bemutatott cigány princesse. Költőink jó ízlését dicséri, hogy a Jókainál olvasható nyers anyaggal nem törődtek, figyelmen kívül hagyták, fel nem használták. Egyedüli visszhang a Móra költeménye.

A Móra szép költeménye is teljesen a Jókai elbeszélésének hangulati világát tükrözi vissza, természetesen a Jókai tárgyi és személyi tévedéseinek átvételével és felhasználásával. Petőfi nála is az eljegyzés után fordul a szerelem bujdosó gerlicéjéhez. Amikor „Erdőd felől feketült haragos napszállat”, akkor szólította meg Petőfi a piros rózsát kacagó fekete cigányleányt ilyen:

*Fellegnél feketébb
Szívemen a bánat!
Várkisasszony habkeze
Terítette rája,
Gyere ide kacagd szét
Puszták rózsaszála.*

A Móra Anikója is éppúgy tesz, mint a Jókaié:

*Soha mirtuszt nem viselt,
Se az özvegy fátylát:
De soha nem feledé
Vadgerlice gyászát.
Ő a költő porait
Sej, tovább kereste,
Míg le nem szállt rója is
Az örök napeste.*

Jókainak egyik méltatlan tévedését (hogy ne mondjam: ráfogását), az Anikóhoz írt verseket, Móra — dicséretére legyen mondva — nem vette át.

Ezek az irodalmi előzményei annak a tanulmányunk elején említett modern költői színjátéknak, amelyiktől a színigazgatók megfáztak, amelyeknek már az előszava Pila Anikó címet kapott s amelyekben a szerző azt

²⁴ Illyés Gyula: *Petőfi*. 179. l.

a Pila Anikót írta meg, aki Petőfi „legszebb versének (September végén) ihletője volt”. Meghökkenő, de a meghökkenés egyáltalán nem jogosult, t. i. a szerző szerint.

Szerzőnk ugyanis nyíltan szemére hányja irodalmunknak, hogy ez régen tudott igazság. Ő csak az első, aki ki is meri mondani. Mert „az álszemérmes erkölcsös felfogás — szerinte — a mai napig megakadályozta e dologban a tisztán látást. Sőt szándékosan elburkolták, félre magyarázták, a legtöbb esetben pedig elhallgatták azt az egyetlen teremtet asszonyi embert, aki Petőfi Sándort egészen szerette, egyetlenül, csak önmagáért hordozta szívében.” Gyáván elhallgatta még Jókai is. Hiszen Petőfi maga is elhallgatta, mondták. Az a Petőfi, — felel szerzőnk az ellenvetésekre, — aki semmit sem hallgatott el! Pila Anikót sem hallgatta el, csak nem jelent meg, elkallódott a hozzá és róla írott versek tömege (!?). Így a *September végén*-nek is ő az ihletője.

Magát a hogyan, az ihletés nagy titkát, illetőleg az álszeméremből elhallgatott, de voltaképen közismert igazságot drámájának cselekvényében (III. felv. I. kép 3. jel.) fedi fel és tárja elénk.

Julia már mint feleség — teljesen tájékozatlan lévén — kérdi, valójában urát, hogy mi adta neki a gondolatot, hogy megírja a *September végén*-t, amely neki annyi fájdalmas órát okozott. A szigorú kérdőre vonásra Petőfi bevallja, hogy esztendővel ezelőtt, amikor őt Julia elküldte, egy leányka ült mellette úgy, mint most Julia. Ez e leányka Anikó volt, a búbajos szép *szőke* (!) gyermek. Anikó nem kívánt tőle semmit, csak annyit, hogy szeresse. S nem lehetett nem szeretnie!

„Petőfi... Még előbb... ő vallott nekem szerelmet... és ugyanakkor... hozzád küldött... hogy szeresselek téged... mert te... az enyém leszel... amíg élek. És akkor a halálomról... a végzetemről beszélt nekem... hogy... a csataterén halok meg... katonák akarnak megölni... de ő megvéd.

Petőfiné (gőrcsösen átkarolja Petőfit s vállára hajtja fejét).

Petőfi: Azt mondta... menjek vissza hozzád... Azt mondta... ha elesem a csataterén... te nem fogsz sokáig keresni... mert tudni fogod, hogy elestem... Azt mondta... hogy azért fogod tudni, mert szeretsz engem.

Petőfiné (halkan): Mondd, Sándor!

Petőfi: Aztán... arról beszélt... hogy ha elesnék... te bizonyosan férjhez mégy megint... De azt mondta... nem fogok elesni, mert ő megköti a halált valami babonával... hogy boldog legyek veled... (Kis szünet) Három héttel ezelőtt... ez jutott eszembe... mert egy kicsit... rossz voltál. (Feláll)

Petőfiné (lassan feláll ő is. Megrendülve teszi kezét Petőfi karjára): Az a leány... hol van... most?! Nagyon... szeretném... megcsókolni... Most már... nem bánl a *September végén*... Hiszen... olyan szép... olyan nagyon szép.

Megtudjuk továbbá, hogy e cigányleány sugallta az *Egy gondolat* bánt engemet látomását is, nemcsak a *September végén* sejtelmes jövődöléseit rágta a Petőfi szájába. Igazán megérdemli e csodás *szőke* nemtő, hogy szerzőnk Juliát, a hitvest csókra küldje hozzá. Hiszen Anikó hasonló szellemi és lelki jócselekedeteivel már korábban is kiérdemelte Juliától a legnagyobb halált és elismerést. A 49. lapon pl. (II. felv. 2. jel.) így beszél Petőfi Harayhoz, aki emlékezteti Petőfit, hogy: „Csak azt gondoltam, hogy Julia... akit szeretsz... aki ideálod —

„Petőfi: Hagyj békét Juliával! Most Anikórol van szó! .. Róla, aki megnyíthi, hogy talán van valahol egy eljövendő Petőfi Sándorné. Hiszek megint a nőben, az igazi asszonyban, akit áhítok...”

Színjátékunknak a ponyván sem közönséges úgynevezett *költőiségei* közül még csak két apróságot említek föl. Egyik az, amikor Petőfi felfedezi s büszkén kijelenti, hogy ő cigány és nem gádzsó, (Gádzsó t. i. cigányul mindenki, aki nem cigány,) hanem roma (cigány), mert épen úgy nem tud egy helyben ülni s viszont épen úgy tud csókolódnai a cigányleánnyal (kivel nagy kedélyesen még per te s tu bizalmas viszonyba lép), mint a roma, ker rometane, azaz: mint egy cigány (II. felv. 3. jel.). A másik az, amikor ez a jövőt látó és kegyes nemtő, aki némelyik jelenetben mint előkelő dáma és művelt delnő a kastélyból kért könyvet (bizonyosan valami francia, vagy angol regényt) olvasgatva sétál a park fái alatt, a szoknyája korcából bagót húz elő s azzal megajándékoz egy jövendőmondó cigányasszonyt. Mert a jövőbe látás nem az ő eredeti tudománya. Vásárolja — bagóval.

Mint a vakondtúrások a hegyek nagyapjához, a vén Retyezáthoz képest, époly kicsi semmiségek a Jókai csetlő-botló tódításai színjátékunk magasbaszárnyaló, de ugyanakkor eddig elhallgatott mély igazságokat feltáró költői „intuicióihoz” mérve. A szoknyája korcában bagót, de kezében könyvet tartó cigányleány úgy ismeri Petőfi költeményeit, mint Ferenczi Zoltán, úgy dalolja nótáit, mint egy Blaha Lujza. Bevallja Petőfinek, hogy zabi gyerek, de előbb figyelmezteti arra is, hogy ő nobel leány. E nagy őszinteséget Petőfi természetesen és udvariasan viszonzza azzal, hogy elmondja: az ő anyja is csak egy szegény ágról szakadt cselédleány volt. „Úgy bizony, Anikó!” Anikó meghatottságában tanácsképen Petőfit fölvilágosítja az egészséges és helyes életrend szabályairól. „Igen, mi értjük egymást, — mondatja szerzőnk egy helyt (II. felv. II. kép 2. jel. 61. l.) Petőfivel (Telekihez) — hiszen én roma (cigány) vagyok.” Tótágast áll az embernek az esze ennyi sületlen, ízléstelen, korlátolt zagyalékot olvasva egy csomóban. Aki pedig véletlenül színigazgató, az valóban megfázik, jégcsappá fagy.

Honnan vette szerzőnk e *költői zagyvaságokat*? Jókait ismeri ugyan, de — mint láttuk — még az ő felfogását is álszemérmesnek, álerkölcösnek tekinti, tehát komolyan számbavehetőnek, megbízható és elegendő alapnak nem. Így lévén a dolog, szerzőnk fogta hát magát s elutazott az esemény színhelyére, Koltóra, ott is egyenesen ki a faluvégi putrik közé, a cigánysorba, honnan négy álló napig ki sem mozdult. Ott találkozott a következőkkel: 1. Egy Pila János nevezetű félkarú 28 éves kovácslegény-nyel, aki a legtökéletesebb Petőfi alteregó, mert Anikó leszármazottja.²⁵ 2. Az öreg Bódinéval, Anikó édes testvérével, aki szerzőnk „tanulmány-úttjakor” 80 éves vén cigányné. Ettől a vén Bódinétól tudott meg szerzőnk mindent hitelesen Anikó és Petőfi viszonyáról. Szóról-szóra úgy, ahogy Anikó mondta el Bódinénak. „De nem tudtam volna meg talán semmit, ha nem cigányul beszélék Bódinéval. És egyáltalán ha eszembe nem jut, hogy felkeressem a cigánysort” — figyelmeztet szerzőnk szerényen az irodalom érdekében végzett szerencsés kutatásainak és szolgálatának

²⁵ Szerzőnk nyilván személyesen ismerte Petőfit, ezért ismeri fel azonnal a tökéletes alteregót. A Petőfit életben is ismerő tudósok sokáig vitakoztak, vajon melyik Petőfi arckép a leghűbb, a leghitelesebb. Szerzőnknek ez nem probléma, rögtön ráismert a Petőfi leszármazottjára, holott Anikó elsőszülöttje 1858-ban jött a világra. De ha Jókainak szabad volt fölismernie a tollat, miért ne füllenthetne — Andris is!

érdemére és jelentőségére. Ez már aztán hiteles, maga a tökéletes valóság minden szemérem és tegyük hozzá, izlés nélkül. Eredeti és hamisítatlan — cigány igazság!

A koltói cigányleány alakja a Jókai útításkájában, a Teleki előadása szerint, a Fischer Petőfi életrajzában és a Móra költeményében egyaránt csak futó epizód, elszálló színes lepke, elröppenő vadgerlice. Szerzőnknel lényeg, valóságos és hatalmas numen, aki Petőfi személyiségét, jellemét, még Juliához való viszonyát is döntően irányítja, elhatározóan formálja és mint állandóan ható lelkierő, költészetének is legszebb termékeit, így a *September végén*-t is ihleti. Mi e színjátékhoz képest a Jókai útítarisnyája? Jókai csak emlegetni tudja a detronálást; szerzőnk egyenesen szemünk elé is állítja. Páratlanul költői színjátéka valóban megérdemli, hogy végre eljusson az őt egyedül megillető méltó helyre: a ponyvára. Még onnan is tovább és kijebb. Ahonnan jött, ahonnan a szerző előturkálta.

*

Befejezésül hadd idézzünk emlékezetbe néhány olyan elvi szempontot, amelyek a koltói cigányleány történetéhez hasonló kitalálások, költői elkalandozások, vagy irodalmi szemétkben vájkálások megalkotásánál és megítélésénél is szem előtt tartandók.

Nem vitás, hogy az életrajz, mint bármely tudományos munka, nemcsak jogosult, de egyenesen köteles a felvett kérdésre vonatkozó vagy azzal kapcsolatos valamennyi adatot felkutatni és megismerni. A tények és valóságok ismerete nélkül nem lehet történeti, lelki összefüggésekhez eljutni, — pedig az életrajznak is ez a végcélja. Az egyén is és a társadalmi élet is végtelenül összetett és bonyolult történés. És százszorta sokszerűbb és bonyolultabb e keltőnek egymáshoz való viszonya. Minden hat és visszahat sokszor egyenes úton, de sokszor mint buvó patak vagy a földrétegen átszivárgó esőcsepp, rejtett, nehezen felkutatható úton. Az életrajz az ismereti anyagból nem mellőzhet semmit. Mert az író, kiről szól, az előbb említett bonyolult összefüggés következtében, egész személyiségében, életének és főként akotásainak minden, még oly láthatatlan mozzanataiban is az irodalomhoz tartozik: megmagyarázandó kérdés. Elvileg tulajdonképpen nem lehet beszélni arról, hogy van az író személyiségének irodalomba tartozó és irodalmon kívül eső összetevő ereje, és hogy életművében, mint eredőben, csak az előbbi erőknak a hatása volna keresendő. Hogy mi volt az írónak kedvelt eledele, elvileg épp oly fontos lehet, mint pl szerelmei. Ámde még a tudományos életrajz is mellőz minden olyan adatot, ismereti anyagot, mely az egyéniség megnyilatkozásaira, életművére sajátosan és különösen nem hatott, ami egy élet és alkotásainak megértését és magyarázatát elő nem mozdítja, ami e tekintetben közömbös. Ha nem mellőzi, a teljesebb igazat mondja, de feleslegesen; tárgyilagos ugyan, de unalmas, vagy gyerekesen fontoskodó. Csak egy dolog nem szabad és tiltott tudományos műben: a valótlan, ami nem igaz, mint ahogy valótlan és csupán hamis ráfogás, hogy Petőfi a koltói cigányleányt szerette, hozzá verseket írt. Ezért tudománytalan a Fischer eljárása ezen a ponton is, amikor a Jókai elbeszélését kritika nélkül egyszerűen átveszi s mint meg-

történt valóságot adja elő, sőt még tódít is rajta. Nem engedhető meg az efféle. Nem azért, mert nem szép, hanem azért, mert nem igaz. Ha volna benne szemernyi valóság, bármennyire sértené is szépérzékünket, tudományos műben megfelelő helyen és mértékben feltétlenül el lehet, esetleg el kell mondani. Így kívánja a tárgyi igazság.

A költői alkotás e tekintetben korlátok nélkül szabad. A költészetet a valóság, a tárgyi igazság nem korlátozza. A költő teremt, alkot, kitalál, meglát nem megtörtént és nem valódi világot és életet. A nyers valót mellőzheti, átalakíthatja, sőt egészen új világot teremthet a pusztá képzetből. Igaz vagy nem, valóság vagy irreális az a világ, a költőre nézve teljesen mellékes, nem létező kérdés. Ellenben van a költészetnek, a művészetnek is korlátja, amelyen túl lépnie bűnhődés nélkül nem lehet. Ennek a korlátnak két tartó oszlopa van: egyik a szép törvénye, másik a valószínűség, az elihetőség. Az előbbit felesleges tovább elemezni. A másodikra nézve is elég annyit megjegyeznünk, hogy a valószínűség és elihetőség mértéke nem a külső, az adott világ, hanem a műalkotás benső, a létező külső világgal esetleg éppen ellenkező valószínűsége. Önmagának, önnön valóságának nem mondhat ellent semmiféle műalkotás. E benső hitel és valószínűség kedvéért és teljesítésére a művész egyaránt költöhet, fantázia képekkel egészítheti ki és fejletheti meg az adott valót; de másrészt parancsolhatja azt is a benső valóság, az önmagával megegyezés elve, hogy a költő a nyers valót mellőzze, elhallgassa, esetleg határozottan tagadja.

Régi és egyszerű igazságok ezek, melyeket mint alapelveket mindenki ismer és elismer. A költői gyakorlat azonban gyakran és könnyen áttör rajtuk, vagy tekintetbe se veszi. A Jókai cigányleánya pl. nemcsak abban a vele született gyengeségben szenved, hogy tárgyilag nem igaz, hogy historiai szempontból merő kitalálás, pusztá ráfogás. Költeményben ez még nem volna baj. Az a nagy fogyatkozása, hogy költőileg sem igaz, nem valószínű. Hihetetlen, bármennyire igyekszik is Jókai elhitetni. Pedig igyekszik. Szinte egy diplomata számító módszerével sorakoztat fel érveket és állítja össze az előzményeket (általános cigány rokonszenv, Julia ingadozása, az O. B. epizód, az osztrák gróf katonatiszt udvarlása, Petőfi keserve, a cigányleány szépsége), hogy a detronizálást mint szívügyileg is indokoltan megtörtént valóságot vegyük tudomásul és fogadjuk el. De hasztalan járul ehhez még a stílus kedves közvetlensége, az előadás vonzó bája is, mert kiérzik, hogy a történet, ha szép is, nem igaz még költőileg sem. A költészet örök forrása az emberi szív. Már pedig az a szív, amelyik ez állítólagos epizód idején — előtte és utána — úgy dobogott, olyan érzések gyújtópontja volt, ahogy azt Petőfi minden más ekkori jól ismert cselekedetéből és költészetéből is világosan látjuk, detronizálást el nem követhet. És nem is követett el. Amit pedig költői színjátékunk szedegetett össze innen-onnan s vág oda színigaz történeti és költői valóságként az álszemérmes és álerkölcös titkolódzások és elhallgatások után az olyan zagyvalék, hogy voltaképen szóra sem érdemes.

És mégis szóvá kell tenni az efféle ú. n. költői tévedéseket és eltévelyedéseket, mihamint azok többé már nem a költői képzelet gyermekded fontoskodásai, vagy szabadröptű elkalandozásai. Ameddig ez

elkalandozások és fontoskodások csak szerzőjük írói tehetségének ártnak és legföljebb az olvasó idejét fogyasztják haszontalanul, értelmetlenül. Mikor azonban történelmünk és irodalmunk nagy alakjait, ezeknek személyiségét és jellemét az írói szabadság határán túl, de ennek jogán és nevében kikezdi s ferde vonásokkal és fonák színekkel, szóval hamisan átértékelve jelenítik meg, fel kell hangzania a komoly tiltakozásnak, vétót kell mondani irodalmi és közművelődési értékeink ellen elkövetett emez ízléstelen valutarontásnak. A koltói cigányleány pl. már Jókainál is alkalmas arra, hogy a nyílt valóságot elhomályosítva a Petőfi tiszta egyéniségére árnyékokat vessen. Koltói színjátékunk pedig már nem is csak afféle alkalmat adó indíték, hanem kész véték, Petőfi jellemének és költészetének ízléstelen rongyokba való burkolása, elrondítása, beszennyezése. Még vékony mentségül is alig lehet Jókaira hivatkozni. A mások tévedése nem igazolja a költészetben sem az utóbb elkövetett ízléstelenségnek vagy épen bűnnek. Tiltakozik ellene az irodalomban is kötelező morál, az irodalmi erkölcs és felelősségérzet. A művelt ízlés.

Ma, amikor a mi irodalmunkban is szinte divat költők, művészek, általában történeti személyek életét regényben feldolgozni vagy színpadra vinni, jó, ha íróink és irodalmunk nem feledkeznek meg ez alapelvekről.²⁶⁾

A Petőfi foltnélkül való tiszta erkölcsi személyisége mellett csupán ez elvi szempont hangsúlyozása szolgálhat magyarázatul és mentségül abban, hogy kelletlen kérdést s keletlen műveket ennyi figyelemre méltattunk. Nem szívesen tettük.

Dr. Kristóf György.

²⁶⁾ A koltói cigányleánynak sok tekintetben párja a sztregovai sánta tót menyecske. Nagy különbség mégis, hogy a testileg-lelkileg beteg Madách Imre a maga módján, de valóban szerette Gyúros Borkát, Makovnyik Janó tót paraszt feleségét s hozzá verseket is írt, amelyek fennmaradtak és Madách költeményei között helyet is foglalnak. E viszonyról, a megtört és halál felé közeledő Madách furcsa és szánalmas szerelméről annak idején tudott Sztregova és környéke, a Madách család és a vidéken élő barátok és ismerősök. Tud róla, köteles is tudomásul venni és tárgyalni irodalomtörténetünk is. Mulasztást követek volna el Madách életírói (Palágyi, Voinovich), ha nem tárgyalták volna. De tárgyalták megfelelő helyen és mértékben. Ellenben a Madách életének Harsányi Zsolttól írott különben igen érdekes és értékes regényéből az epikai hitel minden nagyobb sérelme nélkül bátran és egészen kimaradhatott volna. Mind igaz, vagy igaz lehet, amit Harsányi a tót menyecske ügyben mond, hogy a halál küszöbén álló gyötört testű és lelkű Madách úgy szerette a sztregovai sánta tót menyecskét, mint egyenrangú úrihölgyet; hogy magyarázta neki — hogy imponáljon vele — azt, hogy hogyan odamondott ő az országgyűlésen a császárnak; hogy Sztregova határának mindenható (de beteg ura) már ott tartott, hogy kérlelve „könyörgött egy sántikáló tót paraszt asszony szívéért”, s hogy mikor végre a makacs tót menyecske enged és a kaspályában megjelenik, Madách elbűvölt gyönyörűséggel nézte, lelke majdnem kicsordult; hogy ennek az asszonynak társasága nem volt kisebb öröm, mint az Ember Tragédiájának diadala (III. k. 201. 2, 6 s 212. 1.) Mondom, mindez igaz, vagy igaz lehet történeti vagy lélektani szempontból. S azt is elismerem, hogy Harsányi a beteg Madách egyéni lelki tragikumát s benne azt az általános tragikumot is, hogy a legfényesebb szellem is, ha betegé lesz, kisserű és méltatlan élmények után futkosva keresi örömét, ízléssel és tapintattal rajzolja meg. Tehát kegyeletsértést, irodalmi valutarontást, mint színjátékunk, nem követett el. De mégis jogosult a kérdés, vajon nem szebb volna-e a *regény* e nem épen felemelő epizód nélkül? Vagy ha már nem mellőzte, szükség volt épen ennyire pontosan ad oculos demonstrálnia — a sivar valót?